Отже, коли я щиросердо визнаю, що людина — істота, сутність якої зумовлюється Ті буттям, що це — незалежна істота, котрій за будь-яких обставин може хотітися одного — свободи, то я тим самим визнаю, що можу хотіти тільки одного — свободи для інших.

Ж.-П. Сартр

Ми звернули з автостради на Старий, щебенем критий шлях, а звідти — на червонясту ґрунтову дорогу. А коли вибрались крутим пагорком на пласке узвишшя, де по коліна в жимолості й сумаху стояла обшарпана поштова скринька Шелкопфа, погойдуючи дашком, наче підносила капелюх у вітанні, моя дружина вперше побачила ферму. Вона насторожено подалась уперед, а лікоть її сина, що сидів позаду, важко вперся мені в плече. Знайомі будівлі застигли в чеканні на протилежному схилі, по той бік зеленої луки.

— Це наша стайня,— сказав я.— Там ще був великий оборіг для сіна, та мати затялася, щоб його знесли — надто вже незугарний, казала. Будинок далі, за стайнею. А лука — наша. Земля Шелкопфа кінчається тут, на цих кущах сумаху.

Ми загуркотіли вниз по дорозі, роз'їденій до самої кості — пісковикового каменю, провісника нашої землі.

— Що — і справа, і зліва — все ваше? — спитав Річард. Він мав одинадцять років і звичку докопуватись до всього

доволі напористо.

— Звичайно,— відповів я.— Колись і Шелкопфова земля нашою була, але дідусь продав її перед тим, як в Оліндже виїхати. Десь біля сорока акрів.

— А лишилося скільки?

_ Вісімдесят. Усе, що тут бачиш — наше. Це, мабуть,

найбільший шмат приватної землі так близько від Олтона.

_ А живності у вас нема,— сказав Річард.

Хоч про те, що нема, говорилось йому давно, тон у нього був явно осудливий.

_ Є кілька собак,— відказав я,— а в стайні повнісінько

ластівок, та й байбаків сила. Колись іще мати курчат годувала, як батько був живий.

— Кому потрібна ферма,— допитувався Річард,— на якій ніхто нічого не робить?

— Це ти в моєї матері спитай.

Він замовк — вочевидь, сприйняв мої слова за докір, хоча я й не думав йому докоряти.

— Я й сам цього ніколи зрозуміти не міг,— сказав я.— Мені було стільки ж, як тобі, коли ми переїхали сюди. Ні, більше. Чотирнадцять. Мені завжди здавалось, що я молодший, ніж насправді.

Він перебив:

— А ліси чиї?

Я був певен, що відповідь він знає наперед, тільки хоче, щоб вона прозвучала гордо.

— Наші,— сказав я.— Крім смуги, яку ми продали енергетикам під лінію років двадцять тому. Вони там усе повирубували та й забули. Онде ця просіка — бачите молоді дерева? Наново заросла. Позрубували дуби, а насіялись клени і сасафраси.

— Кому потрібна просіка,— спитав Річард,— про яку всі забули?

Він незграбно розсміявся, і мене зворушило, що він отак підсміюється сам над собою, прагнучи наслідувати когось — можливо, й мене — і скинути з себе оту передчасну серйозність, набуту з роками, прожитими без батька.

Тут скрізь так,— мовив я.— Недбальство. Добре, що ти У Нью-Йорку живеш — там у вас все розмірено. Нарешті озвалася Пеггі.

— Та видно, видно, що тут усього вдосталь,— кивнула вона на поля, що пробігали повз нас, і обома руками відкинула з лиця волосся,— вона завжди так робить, коли чекає заперечень; чоловік у таких випадках мимохіть засукує рукави.

І справді: коли б я не повернувся сюди, хоч би як довго тривала моя відсутність — усі ці акри землі розлітались від мене навсібіч, наче зримий вираз мого самохвальства. Дружина моя підмітила це, а що стала дружиною зовсім недавно, то вважала

за потрібне вказати мені на мою ваду. Ця її звичка вказувати на вади була мені до душі (перша моя жінка, Джоан, ніколи й ні за що мене не осуджувала, що вже само по собі скидалось на крайній вияв осуду), та я боявся одного — як сприйме її моя мати. Джоан якось у простоті душевній натякнула була, що матері знадобилася б пральна машина. Цього їй не простили довіку. Тому зараз, в останні хвилини, що лишались до зустрічі з матір'ю, я відчував потребу говорити про неї і тільки про неї, наче хотів вилити все, що потім доведеться замовчувати.

— А що в нас, Річарде, є — то це трактор. До нього чіпляють косарку і косять сіно. В Пенсільванії такий закон — коли в тебе кормові угіддя, мусиш двічі за літо косити траву.

— Що таке "кормові угіддя"?

.— Сам добре не знаю. Угіддя, які не обробляються.

— А хто водить трактор?

— Моя мама.

— Губить собі здоров'я,— сухо сказала Пеггі.

— Вона це знає,— так само сухо сказав я. Річард спитав:

— А можна буде мені поводити?

— Навряд. Взагалі діти у нас водять, але іноді це кінчається...— Я стримався, щоб не сказати "каліцтвом": один мій ровесник зламав собі тазову кістку, і мені вмить привиділось, як він накульгує, дивно вивертаючи ногу,
—...погано.

Я гадав, що хлопець наполягатиме, та його вже цікавило інше.

_ А це що? — В зеленій хащі блиснули червонясті руїни.

_ Колишня повітка, де сушили тютюн.

— Настелити дах, і мали б гараж.

_ Вона згоріла років сорок тому, ще за попереднього

власника.

_ Ще до того, як твоя мати відкупила ферму? — спитала

Пеггі.

— Не треба так говорити. Мати переконана, що батько теж хотів її відкупити.

— Джо, мені страшно!

Цей вигук припав на важку хвилину, коли я долав закрут на підйомі дороги, що в цьому місці огинала нашу стайню. Якби нам назустріч мчала інша машина, її не було б видно до останньої миті, коли зіткнення вже не минути. Все ж, ризикуючи тисячу разів, я ніколи ні з ким не зіткнувся, хоча місцеві молодики на своїх драндулетах любили гасати по нашій дорозі, щоб подрочити собак і допекти моїй матері. А поночі, бувало, шастали "пікапами" просто по угіддях, полохаючи фарами оленів. Зараз тільки починало смеркати. Я щасливо обігнув стайню, заїхав на неходжений, поріслий травою клаптик подвір'я біля неї і лише тоді сказав:

— Нема чого боятися. Я й не сподіваюсь, що ви знайдете спільну мову. Я думав — з Джоан це вийде, але не вийшло.

— У мене ще менше шансів їй сподобатись.

— Не думай про це. Будь сама собою, і все. Я тебе люблю.

Та сказав я усе те квапливо, незграбно поплескавши її по стегну, бо з дому вже випливла чіткою плямою постать моєї матері і пливла нам назустріч крізь синій сутінок тсуги, яка вартувала при вході. Через це дерево в домі завжди темніло раніше, аніж надворі: скільки разів я, малим, було, дивувався, коли о цій порі виглядав у вікно, гадаючи, що вже вечір, і бачив на даху стайні ще цілі розсипи сонячної РУДи! У винуватому поспіху відчинивши дверцята машини, я замахав рукою:

— Привіт!

— Привіт пілігримам! — відгукнулася мати з легкою іронією, ледь чутною серед незвичної, дзвінкої тиші, коли мотор замовк, а наш "ситроен" з шипінням осів на своїх повітряних подушках.

Мене вразило те, як повільно іде вона стежкою. А колись, пам'ятаю, біжачи під дощем від стайні до хати, вона обганяла батька. Матір мучила грудна жаба і — хоч вона ніколи в житті не курила — емфізема легенів. Жінка, яка всі свої сили поклала на те, щоб купити цю ферму й переманити нас сюди, мала "легені, як у корінної городянки",— так сказав їй лікар. Рятуючись від сирої серпневої прохолоди, поверх старої рожевої блузки, що нагадала мені великодні свята дитинства, мати вдягла чоловічий вовняний светр — дідусів, сірий у смужку й застібнутий під саме горло. Малий коллі — єдиний собака, якого не тримали в загороді — кидався на нас з гавкотом і, спинившись наїжений за кілька кроків від риб'ячої пащі

"ситроєна", втікав назад до матері. Він сердився, що господиня іде так нестерпно повільно; на темному тлі подвір'я мелькали дві бліді плямки — на шиї і на кінчику хвоста. Газон геть заріс подорожником і аж просився, щоб його підстригли.

Поки ми з Річардом виймали валізи з багажника, Пеггі хапливо кинулась матері назустріч, і я з тривогою подумав, що, мабуть, ця несвідома демонстрація спритності та здоров'я тільки роздратує її. Хода Пеггі, що дріботіла на своїх високих підборах по мощеній камінними плитами стежці, здавалась невпевненою. Я начебто бачив її материними очима — висока нафарбована жінка, що вихором налітає на мене, і водночас своїми власними: переді мною миготіла, віддаляючись, біла спідниця на широких стегнах — осередок, опора мого життя. Дружина в мене не товста, але широкої кості, із спадистими гойдливими плечима і, як на мене, розкішними сідницями — завдяки цьому хода її приваблює своєю розкутістю, відчуттям простору в стегнах.

Жінки поцілувались. Вони уже бачились раз — на шлюбній церемонії, хоч я й наполягав, щоб мати не приїжджала.

Шлюб відбувся через тиждень після того, як я остаточно оформив розлучення з Джоан, у приватній конторі одного міського судді, з сином котрого я знався. Будинок,що в ньому містилась контора, був дуже старий, з обтягненими сіткою ліфтами та коричневим лінолеумом у коридорах, де здавалось, що всі оті шеренги засклених матовими шибками дверей ведуть до вбиралень. Стояв гарячий червневий день. Вікна, за старомодним звичаєм, були розчахнуті навстіж, і в кімнату вливався гомін Іст-Рівер. Суддівська святая святих виявилась по-казенному просторою коробкою; меблі у ній — серед них і дерев'яна лава, на якій сиділа моя мати — мали такий злиденний і неприкаяний вигляд, мовби ці бездушні пережитки відмерлої доби судочинства теж відчули на собі дивовижний

процес зубожіння роду людського. Мати весь час то згортала, то розгортала, розгладжуючи на колінах, крихітну полотняну хустинку, то вряди-годи рвучко, мов ужалена, прикладала її до шиї. Я боявся, що вона виглядатиме недоречно на цій церемонії, але всі ми були там не до речі: і син нареченої, майже дорослий, і набундючене подружжя з Парк-авеню — зизоока жінка була Пеггі за дружку; і веснянкуватий колега мій по роботі — колишній олімпійський чемпіон з лиж і колишній коханець Джоан, який, за браком кращих друзів, був моїм дружбою; і батько Пеггі — рожевощокий удівець, директор універмагу в Омасі; і зобастий племінник моєї першої дружини, студент-теолог, у ролі представника від Джоан та дітей, які разом з її батьками відпочивали десь на канадських озерах. У такому химерному зборищі мати нікому не заважала. Суддя, добродушний старий альбінос, повівся з нею просто-таки чарівно: темними вузлуватими руками, як у робітника, обережно посадив її на лаву, немов передоручав пухку папку зі справою, а вона відразу почала чепуритись, хутко відсапуючись, наче собака, що прилягла спочити. Тепер її приїзд сюди (автобусом, з годиною чекання у Філадельфії), якого я так не хотів, здавався мені екстравагантним виявом самопожертви заради сина, і я був їй вдячний. Я відчував її присутність навіть у найврочистішу хвилину, коли краєм ока завважив, як зарожевілось уперте підборіддя Пеггі, а темні зірочки вій похилились разом із профілем над тремтячим букетиком фіалок у неї на грудях. Десь вона вичитала, що квіти в нареченої, яка не вперше виходить заміж, не повинні бути білими, і цілий ранок обдзвонювала магазини міста, шукаючи — в розпалі червня — фіалок. А ще в ту хвилину я відчував, що наречена моя, з її стримано-юним профілем — жінка у розквіті літ; відчував, що ми обоє стоїмо беззахисні, мов початківці, на якомусь дуже важливому перевалі, понад рікою, ще більш величною, ніж її береги. Крізь розчинене навстіж вікно, поверх плеча судді в традиційній мантії нам було видно п: ріка поволі котила свої крихітні баржі і, здіймаючи у висоти дня — звідки Бруклін сяяв,

неначе міраж, прошитий підйомними кранами — прохолодний вітерець, хлюпала ним у кімнату, ворушачи папери на безпристрасному, як і велить закон, дубовому столі. Довкола гудзуватого електричного шнура самотньо кружляла муха. Та от прозвучали шлюбні обітниці, і я відчув, що лечу вниз головою, опускаюсь, нарешті, на тверде дно довершеного факту, що так нестерпно довго чекав цього довершення. Коли ж я повернувся, щоб прийняти поздоровлення та обмінятись цілунками із жменькою тих, хто забрався разом зі мною на цю височінь, мені стало не по собі від зчужілого раптом, недоброго материного погляду і дотику до її прохолодної, як на таку спеку, щоки.

А зараз, цілуючи її у вечірній прохолоді, я відчув, що обличчя в неї пашить. Осінь, яка приходить сюди раніше, ніж на узбережжя, віщувала про себе не так запахом падалиць у саду, як бузковим відтінком сутіні, передчуттям кінця. Над лугом, де цюркотіла малесенька річечка, майже струмочок, придушена водоростями й хрінницею, зависла на-Дихана нею смужка туману. У фіолетовім серпанку, що обліпив верхів'я дерев, метався болючою цяткою кажан. Мати, ледь торкнувшись Пеггі, мовби зумисне надовго припала до мене, обнявши однією рукою за плече, другою — за лікоть.

— Дуже втомився? — спитала вона.

Тобто дала зрозуміти, що вигляд у мене втомлений.

— Анітрохи,— відповів я.— Міст ми духом проскочили, ще й устигли підкріпитися в Нью-Джерсі.

— О, я зовсім не хотіла сказати,— надто вже спритно викрутилась вона,— що в Пеггі втомлений вигляд. Він у неї завжди бадьорий.

Голос її, здавалось, видобувався не з легенів, а зринав десь у горлі чи в роті і, не зв'язаний з глибинами її єства, звучав задихано, проте як ніколи жваво. Було щось іронічне і в цій жвавості, і в тому, як вона сутулила плечі, мовби хотіла чим-глибше втиснути легені — якась пародія, розіграна, можливо, для того, щоб приховати від нас справжній стан її здоров'я.

Пеггі відразу згасла, але тут-таки всміхнулася грайливо, кажучи:

— Це тільки так, напоказ.

— Але дивитися мило,— докинула мати.

Я взяв був Пеггі під руку, щоб провести у дім, та вона відхилилась, пропускаючи Річарда. Я й забув про нього. Він уперся, що нестиме важчу валізу, набиту сукнями Пеггі, і тепер, перебравши її в ліву руку, праву простягнув моїй матері.

— А у вас нічогенька ферма, місіс Робінсон,— сказав Річард. Недовгі фрази він умів промовляти солідним баском.

— Дякую, добродію,— відказала мати.— Хоч ви мало що й бачили. Я мала надію, ваші батьки приїдуть раніше — тоді б ми іще прогулялись за дня.

— А ми це завтра зробимо,— підхопила Пеггі.— Я — з радістю.

— Мені косити треба,— сказав я, а сам думав, чи лиш одного мене пересмикнуло від неточно вжитого слова "батьки".

— Бідолашний Джо. Ти такий сумлінний,— озвалася мати.

— Те, що я бачив, мені сподобалось,— запевнив її Рі-чард. Голос його знову ковзнув на хлоп'ячий дискант.— Ми там руїни проїжджали,— з них дуже легко можна гараж зробити на дві машини.

— Тютюнова повітка,— пояснив я.— Я думав у ній реманент тримати, коли зробимо з ферми поле для гольфу.

Це був наш сімейний жарт, що прийнявся давно, ще за життя батька, і суті якого я так і не збагнув до кінця, а вставив його у розмову, щоб прикрити наївність мого пасерба.

Мати пильно глянула на нього і з удаваним переляком скрикнула:

— Таж там якраз найліпша ожина росте!

Всі засміялись, вдячні за цей, хай маленький, проблиск між хмар, що обсіли її, відколи зі здоров'ям у неї погіршало. У ній з'явилась якась хвороблива, прикра вразливість, що тут, надворі, гнітила подвійно — наче, опинившись посеред її володінь, ми ненароком вторглись на територію її душі.

Так само повільно — може, підкреслено повільно — мати повела нас у дім. Відколи я вперше — майже двадцять років тому — повернувся сюди з коледжу, всі наступні повернення завжди зводились до цієї хвилини: я стою на шорсткій кам'яній приступці нашого ганку, а в загороді під скаліченим кущем вовчих ягід, захлинаючись від радості, валують собаки. Кущ отой колись пошматував був бик-утікач, якого моя бабуня приборкала звичайнісіньким фартухом. Сталося це першого ж нашого літа на фермі. Один фермер-молочник — він належав до секти менонітів — орендував у нас луку для випасу невеличкої череди, де й пасся отой, іржавої масті, бик. Поламавши

розхитаний пліт біля погреба над ручаєм, він увігнався до нас на подвір'я, чмихнув, буцнув рогами ошатний яскраво-зелений кущик та так і закляк над ним, потрушуючи головою, начеб йому дзижчало у вухах. І лиш одна моя бабуся — бо всі ми забились, кричачи від страху, до кухні — вимахуючи фартухом, з лютим сичанням у голосі, яким вона завжди віднаджувала від хати комівояжерів, стійко захищала оте кущеня, пересаджене з милого її серцю

оліндженського подвір'я, аж поки прибігли менонітові підручні з мотузками. Кущ вижив, та кожної зими тріщина під тягарем снігу дедалі глибшала, от він і ріс на два боки.

Ми увійшли до кухні. Теплі старенькі меблі були залиті м'яким світлом. У нас, скільки я пам'ятаю, ніколи не було зайвого світильника, не куплялось яскравих лампочок. Ми ощадили в малому і марнотратили у великому. Зате всі кімнати цього товстостінного будинку були на диво щедро розцяцьковані дарунками, що їх я присилав сюди з року в рік. Різдвяні свята, дні народження, різні ювілейні дати, навіть Дні матері осіли на підвіконнях і полицях серванту данським олов'яним посудом, мексіканською керамікою та італійським склом: все це я відправляв поштою — як звичай, поспіхом і запізно — з Кембріджа і Рима, з Берклі і Нью-Йорка, Я відчував, що всі ці дарунки, хоча й дорогі, насправді були лиш дешевими замінниками моєї любові й мене самого, через те не міг позбутися враження, що, входячи в цей, такий знайомий, будинок з надією зустріти свою сувору молодість, стрічаю натомість блискотливе лушпиння власної розбещеності. З кожним моїм поверненням сюди росло і моє невдоволення від того, що займаю тут стільки місця. Скрізь у вітальні стояли, висіли мої фотографії: я — випускник (тричі), я одружуюсь (вперше), я блазнюю перед дітьми на осонні, я, з лицем мумії, витріщую очі з пожовклої газетної вирізки, "увічненої" в пластмасовім футлярі,— а ще всілякі медалі й свідоцтва зі

школи,— тих пам'яток було тут стільки, неначе я вже помер. Тоді як батька, котрий терпіти не міг фотографуватися (всі тридцять років у випускних альбомах школи, де він вчителював, поміщали один і той самий не найкращий його фотознімок), ніде не було видно, тому здавалось, що він живий, тільки відсутній. Я, мов наяву, побачив, як він вислизає з-під засягу об'єктива, кажучи: "Нічого мені сюди з моєю пикою пхатися". І прислухавсь: ось зараз зачовгають його кроки на ґанку і рука крутне клямку дверей з такою силою, мовби він певен, що двері на замку. Здавалось цілком імовірним, що зараз він зайде до вітальні, тримаючи свій щовечірній гостинець — зарошену баночку з морозивом трьох кольорів, гляне на мене своїм пустотливо-жалібним поглядом і, потиснувши мені руку, скаже матері: "А в малого нівроку вигляд",— а дружині моїй скаже: "Ви, мабуть, годуєте його як слід".

Та він не ввійшов; ми так і лишилися вчотирьох. Проте мені впала в око іще чиясь відсутність. На стіні над диваном, обліпленим жмутиками собачої шерсті, протягом дванадцяти років висів портрет Джоан — пара моєму, зробленому того ж таки дня в одному з олтонських ательє, коли нам обом було по двадцять з лишком і ми щойно побралися. Мати домовилась з фотографом без нашого відома, що обурило і мене, і Джоан. Я й гадки не мав, що моя мама така сентиментальна. Я все ще дивився на неї очима дитини, як на когось, хто завжди і неодмінно поряд. А пристрасть ЇЇ до збирання пам'яток почалася задовго до того, як я усвідомив, що й справді уже відірвався від дому. Та все ж одного спекот ного дня ми слухняно залізли в машину і десять миль котили на південь, аби дотримати домовленості. Джоан, наче на знак зневаги до цієї витівки, а заразом і певності в своїй юній вроді, надягла простеньку бавовняну сукню — в такій будь-яка сільська дівчина могла б продавати полуниці,— з вилинялими синіми квіточками на жовтому тлі й широким вирізом-каре, що сам по собі виставляв напоказ її точену шию і плечі. Коли надійшли

пробні знімки, мати вибрала для збільшення той, де Джоан було заскочено зненацька, в одну з тих хвилин, коли вона ніби насторожується і, наче квітка до сонця, всім тілом тягнеться вгору, на чийсь далекий поклик. Ніг не було видно: вона стояла, упершись невидимим коліном в подушку крісла, міцно затиснувши пальці на різьбленій спинці, аж повипи-нались тонкі кісточки. Взагалі руки у неї гарніші, ніж у Пеггі. Права — округла й білошкіра, випростана на всю довжину, не дозволяла їй зсутулитися, а обличчя було на-півобернуте до світла, що майже зовсім стерло з її вуст не-вдоволену гримаску. Та крізь напруженість пози й нечіткість фокуса все одно прозирала разюча вроджена грація, неви-

дима оку за зовнішньою стриманістю і впертою сором'язливістю, що їх — знову ж таки зовсім несподівано — перекривала, протинала наскрізь сліпуча, ідеально симетрична посмішка, фотографія була з секретом. Джоан тоді вже була при надії. Через сім місяців народилася наша старша дочка, Енн. Ця підспудна деталь упліталася в інший, дорогий моїй пам'яті спогад, що стояв за фотознімком: Джоан, яка так неохоче натягує жовту сукню, і подорож до центра Олтона серед полудневої задухи та спеки,— все це таке невід'ємне від напруженої атмосфери у перші наші наїзди додому, коли пилюка рожевою млою здіймалась за кожною машиною, коли батько після своєї щоденної війни з учнями приходив додому з морозивом, а мої хлоп'ячі вияви любові зависали між матір'ю і дружиною, котрі, всупереч усім сподіванням, не зійшлися характерами. Не дивно, при їхніх стосунках, що фотознімок виявився зовсім не таким, як хотілося матері. "Мені хотілося,— сказала вона Джоан через багато років,— мати біля себе твою усмішку".

На тому місці над диваном, не вміщаючись у зрадливий, бо не вицвілий, прямокутник шпалер, висів ідилічний пейзажик, зменшена репродукція олійної кратини, що колись у дитинстві

прикрашала мою кімнату, ще коли ми жили в дідуся з бабусею в їхньому міському будинку. Найперше, що я зробив — і хотів, щоб мати побачила, щоб сприйняла як докір,— це підійшов до репродукції й узявся її розглядати. П'ятикутний причілок комори навскіс перетинала темно-червона тінь, невідомо від чого, а поруч в густу, неприродно зелену траву вросло безлисте дерево невизначеної породи. А за ними — я зразу впізнав його, тільки-но придивився — небо надзвичайної краси, все у поперечних пастельних смужках, що бачилось моїй дитячій уяві як казкова земля пастельних олівців, по якій я ходив догори ногами. Між двома кольоровими борозенками неба завис крихітний чорний косинчик летючої птахи, і мені здавалось, що коли просунути пальці крізь скло, можна її висмикнути звідти, як морквину за гичку. Ця химерна картина — вікно у якийсь нереальний сільський

світ — мала, відколи ми переїхали на ферму, своє місце — в горішній кімнаті відразу біля сходів, де колись спав я, а потім, після мого від'їзду з дому, батько. Піднімаючись сходами разом із Річардом, я боязко чекав, що зараз застану там батька, побачу, як він спить при світлі з розгорненим на грудях журналом у глянсованій обкладинці, що от-от сповзе, в окулярах, за якими видніють заплющені повіки. Але натомість, вкладаючи Річарда в порожнє ліжко, побачив, що мати не сховала фотографії Джоан, лише поміняла місцями з пейзажиком. Джоан тепер висіла у мене на стіні.

— Хто це, така гарненька дівчина? — зацікавився Річард.

Я вже хотів був пояснювати, та раптом мій голос наштовхнувся на якусь непоборну перешкоду — неначебто факт, що дівчина, котру тепер заступила його мати, йому незнайома, був особливою цінністю і я конче мусив цю цінність оберегти. Я притягнув його велику, кошлату, давно стрижену під їжачка голову до грудей, аби він не бачив мого обличчя, і, коли він все ж таки побачив, невпевнено відповів:

— Цей дім занадто наповнений мною.

А ще до того, як я вклав Річарда спати, ми вечеряли і розмовляли. Мати, не певна, перехопимо ми щось по дорозі чи ні, приготувала легку вечерю по-пенсільванськи, як у нас заведено: свиняча ковбаса, капуста з перцем (пам'ятаючи мою давно забуту пристрасть, вона приберегла для мене лагоминку — холодний з виду, але пекучий на смак капустяний качан), яблучне пюре, пиріг-суфле і кава без кофеїну, що не шкодила їй на серце. Пеггі з Річардом, по-моєму, ошелешив цей стіл, закладений паруючими стравами всіх відтінків брунату. І я не бачив, щоб хлопець у тому віці, коли пирога-суфле скільки не їси — не наїсися, чемно б відмовився від другої порції. Мати запропонувала йому кави, та Пеггі заявила, що кави він ніколи не п'є.

— Так уже й ніколи?

— Минулого літа,— уточнив Річард,— як я ходив з татом в Адірондакські гори, ми пили каву, бо згущене молоко було таке, що до рота не візьмеш.

_ Так, і приїхав ти звідти хворий,— нагадала Пеггі.

_ Вона без кофеїну,— сказала мати і налила йому пів-

чашки.

Ця процедура, звично пов'язана з нашим старим, знайомим до найменшої дрібнички обіднім столом, настроїла її на розмову; ми завжди любили розмовляти, коли цілою сім'єю сідали за стіл.

— А я почала пити каву,— сказала вона,— чи не з трьох років. Сиджу, пам'ятаю, на високому стільці — якраз отут, де ти, Пеггі,— а переді мною на таці — велика чашка з чимось чорним. Не знаю, що собі моя мама думала — правда, у ті часи про правильне харчування і не чули, а тато мій молока взагалі не визнавав. Пив тільки каву — разів із десять на день аж до самої смерті,— чорну-пречорну і таку гарячу, як не знаю що. Тільки-но з плити, а він пив і дуже цим пишався. От якими речами колись люди пишалися, Річарде.

Річард обняв пальцями чашку і, мовби цей дотик зріднив його з матір'ю, випалив:

— Місіс Робінсон, розкажіть краще про ферму.

— А що б ти хотів почути? Я певна, що Джо...— вона затнулася на мить, гадаючи, як би мене назвати, і хоч "Джо" звучало не дуже доречно в розмові з моїм пасербом, однак на щось краще вона — як і я — не спромоглася: — ...вже й так розповів тобі більше, ніж потрібно.— Вона зиркнула на мене й додала: — А може, й ні. Він, мабуть, не любить говорити про ферму. Йому ферма завше була тягарем.

— Ваш батько,— сказав Річард,— що ото пив таку гарячу каву,— він що, продав її, чи як? Щось воно все мені докупи не в'яжеться.

Мати згорнула руки на столі й подалася вперед — звичний для неї порух, що зовні скидався на вияв уваги до співрозмовника, а насправді полегшував їй дихання.

— Для мого батька,— сказала вона,— як і для мого сина, ферма була тягарем. Колись, ще за життя свойого батька, він так тяжко на ній напрацювався, що коли йому було стільки років...— Вона пильно глянула на мене, знов гадаючи, як би мене назвати: — ...скільки моєму синові тепер, він її продав і перебрався з нами до міста, де він... — мати кивнула на мене,— ...і виріс.

— А чим тоді ваш батько заробляв на життя? — спитав Річард.

— Отож-бо. А нічим. Він був без професії, а хто не має професії, тому, принаймні, треба мати ферму. Просто сидів собі, попивав каву й дивився, як біржова криза викачує з нього грошики.

—. Мій батько каже, більше таких криз не буде.

— Будем надіятись. Хоча, мабуть, це з тих лих, що на добро виходять. Тато мій присмирнів, це точно, бо, поки в нього гроші водилися, дуже вже норовистий був.

— Річард,— озвалася Пеггі,— любить свого батька.

І відкинула назад волосся. Репліка видалась мені недоречною: у материних словах вона вловила натяк, якого там не було. Мати моя теж любила свого батька, а "норовистість" вважала цілком непоганою, навіть бажаною рисою характеру. Невже Пеггі така тупа, що не відчула цього? А ще мене, зізнаюсь, дратувало оте її вічне — в присутності Річарда —

обстоювання чоловіка, з яким розійшлася п'ять років тому,— дратувало, як може дратувати кожна реакція, що виродилась у рефлекс. І все ж я розумів — їй було чого нервуватися: в матері моєї був свій, ризикований спосіб спілкування з дітьми, як з рівними собі. Колись, багато літ тому, у цій-таки кухні, мій син Чарлі — на той час дворічний,— маршируючи довкола столу з лінійкою в руці, ненароком ударив нею бабусю. Та, не задумуючись ані на мить, вихопила в нього лінійку й добряче огріла малого. І, поки Джоан втихомирювала Чарлі, мати, усе ще тримаючи оту злощасну лінійку — оранжеву таку, зі штампом олтонської крамнички залізних виробів,— виправдовувалася, мовляв, той уже з самого ранку "пускав на неї оком" і явно носився з думкою "влаштувати їй іспит". Так само, як найпримітивніші з віруючих приписують байдужому Всесвітові наперед визначені наміри, так і мати марновірно наділяла усі живі істоти — в тім і дітей,

і собак_таким багатством мотивів, яких у них і бути не

могло,— хоча, як і всі віруючі, вміла знайти довкола себе підтвердження власним здогадам.

_ І добре, що любить,— сказала вона спокійно й відхилилась назад, обдарувавши Пеггі поглядом крізь нижні скельця біфокальних окулярів.— Чого ж його не любити?

Я здригнувся, передчуваючи, що Пеггі на це не змовчить, та, на щастя, Річард, очі котрого блищали, як у всіх зачарованих — всіх оленів-принців і царівен-жаб,— наполіг, щоб мати продовжила свою казку-розповідь,

— А як це ви, не маючи грошей, ферму відкупили?

— Ми продали будинок,— пояснила мати,— той, у місті, де він народився. Вже по війні. Бачиш, Річарде,— після Великої кризи, коли всі, крім Бінга Кросбі, втратили, хто що мав, була війна, на якій всі, навіть учителі, трохи нажилися — хто, звісно, живий лишився.

— А хто то — Бінг Кросбі?

— Знаменитий співак. Це жарт такий.

— Ясно,— сказав він і статечно всміхнувся. Між передніми зубами в нього проміжок, як у всіх веснянкуватих, хоч веснянок у нього нема: Річард успадкував від батька здорову — кров з молоком — сухувату шкіру.

— Коли війна скінчилась, ми з моїм чоловіком мали трохи заощаджень: він щоліта брав додаткову роботу, та й я, можеш собі уявити, кроїла парашути,— а тут якраз нашу ферму продають. Я пішла до одного старого — він мені завжди пораду давав, коли я просила. Ось перед тим, як Джо народити, я теж його спиталася, чи варто, бо казали, це може мені на здоров'ї відбитись, а він мені на те: "Мертва та кров, котра не тече". Тобто він хотів сказати — я так це розумію,— що кревні — родина, тобто — повинні мати дитину, інакше рід вимре. Отож я взяла та й вродила сина, і всі мої тітки надивуватися не могли, як це я так розумно втяла. Вони, бач, Думали, у мене не все гаразд. Ну от, цим разом мені дуже хотілося повернути ферму, а старий мені й каже: "Є одне іспанське прислів'я — проси що хочеш і плати що просять". Я так і зробила.

Всі мовчали, прикидаючи в думці, у скільки обійшлося оте хотіння. Річард спитав:

— А вашому чоловікові подобалось працювати на фермі? "Ні!" — зойкнуло в мені так гучно, що, глушачи той зойк,

я мовив уголос:

— Він ніколи не працював на фермі.

— Не працював, правда,— сказала мати.— Але купив мені трактор і помагав косити. Він був міський хлопець, як і ти.

— Кому потрібна ферма,— спитав Річард, пам'ятаючи мою пораду,— на якій ніхто не працює?

Я налякався, що цього вже заглушити не вдасться. Однак питання, здається, матері сподобалось: вона ще більше витягла голову, набираючи в легені достатньо повітря.

— Чому ж,— швидко заговорила вона.— А може, тому й потрібна, що на ній ніхто не працює. Земля — вона, як людина, потребує спочинку. Земля — це та ж сама людина, тільки що вона не вмирає ніколи, а просто дуже-дуже втомлюється.

— Тим більше,— підхопив я, щоб дати перепочинок її натрудженому голосу,— що ми трохи її обробляємо. Часом сіно продаємо; донедавна один менонiт орендував у нас поле на горбі, під кукурудзу; ще овочі ростимо, і полуниці колись продавали.

— Атож,— зненацька повернулась мати до Пеггі.— Частенько бувало, що цей молодий пан гарвардський студент разом зі своєю вельми культурною дружиною бостонського роду хоч-не-хоч тягли у неділю двоє козел із дошкою на дорогу і спродували ягоди проїжджим!

Якось аж на душі похололо від думки, що Джоан і сам колишній я стали вже епізодом у материнім міфі про ферму.

— Нам це не шкодило,— сказав я, щоб наблизити легенду до живої дійсності, а себе самого — до дружини, яка не продавала полуниць.

_ Та ти терпіти цього не міг,— впевнено відмовила

мати._і над усе боявся, що ніхто не спиниться.— Вона повернулась до Пеггі, роз'яснюючи: — Сам він полуниць не їсть, то як йому було зрозуміти, що комусь вони можуть бути до смаку!

— Тепер їсть,— сказала Пеггі. Мати глянула на мене:

— Справді?

— З морозивом,— відповів я.

— А хто був отой старий? — спитав Річард.

— Який старий? — закліпала очима мати.

— Той, в котрого ви поради просили, робити вам те-то й те-то чи ні.

— А! Та, мабуть, ця історія не для тебе. Як скажеш, Пеггі?

— Не знаю, що за історія.

— Це, Річарде, один наш старий родич — звали його дядько Руп,— який, подейкували, надто вже сердечно ставився до моєї

мами. І не міняв свого ставлення ще довго після того, як всі оті вияви сердечності, на думку декого, перестали вважатися пристойними. В усякому разі, мене він дуже любив, так що, мабуть-таки, там щось було не те. Він єдиний мав мене за розумницю.

— По моєму, це дуже дивно,— сказав Річдрд.

Мати втупилася в нього поглядом, але Річардове обличчя з блискучими очима, явно зачароване і чисте від будь-якої зловмисності, послужило йому надійним щитом. І мати сказала тільки:

— І я так думала.

Пеггі, що заціпеніла була в хвилину небезпеки, подала голос:

— Річарде, ти вже годину тому мав бути в ліжку.

—— Анітрохи спати не хочеться,— відповів він.— Певно, це від зміни клімату. А може, від висоти. Он ті, що на Еверест сходили, вони взагалі майже спати не могли.

Я спитав у матері:

— Ти часом не повикидала мої збірники наукової фантастики? Річард якраз зацікавився фантастикою.

— Такий приємний страх забирає, коли читаєш! — сказав він.

— Я нічого не чіпала,— мовила мати втомленим голосом, в якому причаїлася незрозуміла мені нотка невдоволення,

Я підійшов до полиць під вікном, уздовж і впоперек заставлених книжками (вікно виходило на нашу стайню, що біліла прогалиною в темряві, заступивши собою зорі), і там, під Торном Смітом і П. Дж, Вудхаузом — романами в м'яких палітурках, з якими я давно колись так мило проводив час і які одразу, самим тільки виглядом облуплених старомодних обкладинок, оживили в пам'яті всі ті задушливі від пилку і пилюки, нескінченні літні дні аж до дня, коли я одержав шоферські права і міг утекти з ферми,— там, о диво, знайшовся грубенький вибляклий томик, виданий "Даблде-єм" у сорокових роках. Під обстрілом часу вицвів не тільки корінець, а й край обкладинки, де її не прикривала інша книжка. З допомогою цього пошарпаного хабаря я й заманив Річарда на сходи.

— Зуби почисть! — крикнула Пеггі навздогін.

Одержавши на прощання поцілунок з присмаком зубної пасти, я лишив його в ліжку, з двома подушками в узголів'ї, під тією самою настільною лампою з вирізаним зубчиками паперовим абажуром, що під нею, бувало, при повному світлі спав мій батько. Я знайшов її в кутку, геть обсновану павутинням.

Унизу обидві жінки поралися біля посуду. Під свіжим враженням від фотографії Джоан мені згадалось, як вона постійно ображала матір своїми надто ретельними спробами їй помогти. Мати була страшенно чутлива до найменшого натяку на те, що хтось зазіхає на її права — можливо, тому, що її мати, котра верховодила на кухні аж до останнього, сімдесят дев'ятого року свого життя, люто опиралась такому зазіханню. Пеггі зайняла командну позицію біля раковини, а мати покірно зносила й складала посуд. Покірність ця не була чисто

зовнішньою: в атмосфері, що оточувала мою матір — а до змін у цій примхливій системі тисків я чутливіший, аніж до погоди,— ніщо не вказувало на приховану бурю, і мене знову вразило, що вона аж так підупала на силі. Брудні тарілки вона подавала обережно, ніби навпомацки, мов каліка. 51 кинувся допомагати. А коли з посудом було покін-чено і мати повільно добула три келихи, пляшку хересу — єдиного вина, яке у нас водилося — та целофановий мішечок із солоними крендельками, ми перейшли у вітальню і знову засіли до розмови.

Розмови, розмови.., Усе моє дитинство минуло між розмов — здавалось, їм кінця-краю немає. Вони заміняли нам усе — хліб і любов, гроші і глину, бога і чорта, сповідь, філософію і фізкультуру. І хоч-перестали звучати скульптурно вимірені в часі репліки мого дідуся, котрим ще більше додавало гідності і змісту статечне покашлювання й виразні жести зведених до неба сухошкірих рук, хоч змовкло навіки веселе ламентування батька, та материн самотній голос, який то здіймався, то падав, завмираючи у зітханні, щоб знову відродитись, то, слабнучи, розтікався неначе у шепіт самої природи, та миттю, збирався ізнов воєдино у доказ власної самобутності,— цей голос зумів, попри всю розладнаність її серця й легенів, підтримати течію того повноводого потоку слів і звуків, у якім я купався і ріс усе своє життя. Розмова в нашій сім'ї була чимсь безперервно існуючим, істотою, у всьому чутливою як до минулого, так і до майбутнього, яка постійно наозирці, постійно пристосовується, мовби шукає такої рівноваги, де б не знайшлося місця найменшому невдоволенню. Матір мою гнітила фраза, кинута мною годину тому — "він ніколи не працював на фермі"; її можна було зрозуміти ще й так, ніби ферма була тягарем для батька і вкоротила йому віку. Я припускав, що це — правда, мати ж навіть припустити боялася. І, по-своєму спокутуючи вину, шукаючи рівноваги, взялася у всіх хитромудрих, плутаних

деталях роз'яснювати Пеггі, за яких фінансових та сімейних обставин ми спромоглися на цей крок. Згідно материної оповіді, що, скільки б разів я її не слухав, кожного разу звучала трохи по-інакшому, її мама ("дуже подібна до тебе,— сказала вона Пеггі,— щоправда, не руденька, але ніс такий же гострувати, і енергії стільки ж, і посуд мила, як ти. Був би в мене мамин ніс, а не батькова картоплина — не доживала б я віку отаким відлюдьком") дійшла думки, що вести господарство в такому великому будинку, як олінджер-ський, їй уже не під силу. Дідусь мій до всього збайдужів. Батька всі ті рахунки за опалення і поточний ремонт до часу зводили в могилу. А над сином — наді мною, тобто — нависла небезпека виродитися в "олінджерського невігласа — це такий тип людей, Пеггі, що їх треба бачити, інакше не повіриш, але повір мені — всі, хто живе в цьому місті, цілком серйозно переконані, що їхній Олінджер — центр всесвіту. Ні їхати нікуди не поїдуть, ні знати нічого не хочуть, ні робити не роблять — знай сидять собі та й милуються одне одним. Я не хотіла, щоб мій єдиний син став отаким олінджерцем — хотіла, щоб він виріс людиною". Тим-то вона й перетягла мене сюди. А батька — що ж: "Нам з чоловіком, Пеггі, ніколи не переверталося в голові, ми були люди невибагливі, а коли вже котромусь забаглося чогось особливого, то другий вже старався помогти, чим міг. У мене в житті були дві такі — ні, три — забаганки. Перша — це коли мені захотілося мати коня, і батько подарував мені коня, хоч потім, як ми виїжджали, з ним довелося розпрощатися. А ще мені дуже хотілось мати сина і ферму, і Джорж погодився на те і на друге".

— А йому чого хотілося? — спитала Пеггі.

Мати схилила голову набік, наче прислухалася до скрику далекої пташки.

Питання постало перед Пеггі чітко і ясно, і вона намагалась передати цю ясність словами.

— Що ви помогли здобути йому? Він дав вам Джо і ферму, а ви йому що?

Тон у неї був ввічливий, та в очах, над якими ще не стерлись зелені тіні, наведені ранком у місті, засіла зловісна втома.

Серце у мене гупало; пальці, що обіймали холодну ніжку келиха, пашіли і наче спухли. Мати мовчала: ця хвилина мовчання, коли душа її сахалась назад, втікала з очей і з вуст і пірнала у морок, де, якби не її добра воля, мене б поховали іще ненародженим, була страшною, як завжди.

— Що? — озвалась вона нарешті, широко розвівши руками: — Свободу!

У цій відповіді-виклику, відповіді-виправданні її подружнього життя враз у всій своїй гостроті ожив її вроджений розум, і я зі страхом побачив, що Пеггі зніяковіла. Побачив її вперте підборіддя й відчув — їй не підходять, як сукня з чужого плеча, ті рамки припущень і допусків, в які слово "свобода", що ним мати назвала болісні батькові метання, вписувалось просто-таки чудово. А мати в своєму міфотво-ренні була схожа на математика, що, взявши певні, суворо обмежені припущення за аксіому, ухитряється так підігнати й перекрутити факти, знайти такі парадоксальні зв'язки, які сторонньому спостерігачеві, не обмеженому їх своєрідною логікою, видаються нудним і довільним набором випадковостей. А з несторонніх спостерігачів — після батькової смерті і нашого з Джоан розлучення — лишився тільки я. Я та закохані в неї собаки.

— Хіба можна дати щось таке, як свобода? — різко спитала Пеггі.

її явно розізлило намагання матері, якій так і не вдалось підкорити собі мого батька, видати цю невдачу за "подарунок" з її боку; це зачіпало за живе переконання самої Пеггі — переконання, на якому грунтувалася її власна міфологія: що жінка віддає чоловікові себе, а чоловік натомість дає жінці мету життя.

Мати ж витлумачила її запитання в дусі зове! ; ..ці/і релігії.

— Я думаю,— сказала вона,— що насправді свободу дає тільки бог. Але й людина може дати свободу — тим, що не посягає на неї; по суті, це одне і те ж.

І, як струмок, що, спіткнувшись об камінь, спокійно продзюркоче мимо, розповідь її потекла далі, а спогади про купівлю ферми перекинулися вже й на саму ферму: якою вона була, коли її відкупили — запущена і знищена ерозією; якою була раніше, за маминої молодості, коли велике поле на горбі вкривав цілий океан ячменю, а на малому, рівнішому, рядочками шикувались помідори, коли клин по той бік луки заростав золотисто-зеленою кукурудзою, а далекий лан — сріблисто-зеленою люцерною, коли по той бік піщаного гребеня тягнувся город, засаджений картоплею, цибулею, капустою та горохом на тичках, а по цей бік — сад, де нижнє обважніле гілля спирал ос ь-еуціль на підсошки, мов на милиці, і навіть в лісах всього було рясно — і ягід, і горіхів, і хмизу; якою ця ферма стала тепер, коли земля спочиває і пора косити зарослі поля. Отак, нарешті, балачка дійшла до суті: я для того й приїхав, щоб сісти на трактор, бо вона вже не здужає. А якщо не покосити — її оштрафують. Ми з матір'ю узгоджували цей мій візит в обережній розмові по телефону, в яку, покриваючи плетиво голосів з цілого штату Нью-Джерсі, раз по раз вторгались гудки часового реле, аж поки, нарешті, кожен збагнув, чого хоче другий: я мав покосити угіддя, а вона —

ближче познайомитися з Пеггі, краще пізнати її і, якщо зможе — полюбити.

Пеггі спала. Я й незчувся за материними балачками, як хтось викрав мою стегнисту, мою важкооку дружину. Вона лежала без тями у вибляклих обіймах темно-червоного крісла з підголовником — старого нашого крісла, що колись було улюбленою трибуною мого дідуся. Жовті гостроносі черевички на високих підборах лежали поруч, мов поспадали самі від різкого, раптового поштовху. Стопи її з довгими пальцями, сховані в попелястий серпанок нейлонових панчіх, спочивали на підлозі, схилившись набік, під стать довгим ногам, що уперлись коліньми в бильце крісла. З-під загорнутої спідниці виглядав темною кривою смугою край панчохи. Всіяні пушком і веснянками руки лежали навхрест на колінах, виставивши до світла ослаблу долоню і вкритий голубими прожилками зап'ясток; занурене в тінь обличчя тулилось до червоної обшивки, а довге волосся, подолавши осаду шпильок, огорнуло незрушними хвилями білу шию і піддатливий вигин спини. Крісло було переповнене нею, і я з гордістю дивився на матір, наче вона розказувала мені про ферму, а я мовчки демонстрував перед нею свою власну, відвойовану в світу обладу. Та материн погляд, ковзнувши по довгій жіночій постаті, що скулилась ввi сні довірливо, як дитина, повернувся до мене ображений. Не даючи їй прохопитись якимсь принизливим для нас обох словом, я нетерпляче спитав:

— А чого б нам не найняти когось? Чому ми повинні скосити усе самі?

— Це наша ферма.

— Це твоя ферма.

— Ще трохи, і буде твоя.

— Не кажи так.

— Це факт. Приємний. А про поле для гольфу — це ти всерйоз?

— Звичайно, ні. На догляд за ним треба не одну тисячу доларів, та й хто тим займатися буде? Я живу в Нью-Йорку.

— Я собі думала, що ти б міг розпродати мале поле на горбі по пів-акра — якось мій дух з цим би вже змирився,— і за ці гроші підтримувати решту. Нема тижня, щоб хтось не прийшов, просячи якийсь клапоть продати. Злітаються, стерв'ятники.

— І за скільки просять?

— В тому-то й річ, що за безцінь. Двісті за акр. Думають, певне, що я вже геть з глузду з'їхала. Один єврей з Філадельфії давав за все двадцять п'ять тисяч з тим, що мені лишає будинок і сад,— це ще була найпристойніша пропозиція. Я б у нього і всі сорок виторгувала.

— Ти ж заплатила чотири. Вона стенула плечима.

— Це було двадцять років тому. Тепер людей побільшало, грошей теж. Це вже не та округа, що була за твого дитинства. Гроші, вони вертаються. Он візьми Шелкопфа. В нього тепер онук знайшовся, то він не проти в нас луг відкупити.

— Весь?

_ Аякже. Ще й, хитрюга, знаєш, яку думку підкинув?

Мовляв, тобі лиш на користь вийде, як я виручу трохи грошей і зможу обійтися без синової підтримки.

— Ти про мою користь не думай.

— А!..— махнула вона рукою, як колись її батько — жест, що в дитинстві приводив мені на думку загадковий рядок з "Рубайята" про перст невгомонний, який, начертавши, посувається далі.— Не будь такий гарячий. У тебе тепер дві дружини на шиї, а мені тільки на лікарів, мабуть, сила грошей піде. Доктор Грааф каже негайно в лікарню лягати.

— Справді? Ти ніби трохи задихаєшся, але все решта...

— В мене бувають, як це називають лікарі,— "напади". Останній раз воно сталось, як я була на далекому лані з собаками, і, певне, вони й притягли мене додому,— пам'ятаю ли-ше,як повзла по сходах на всіх чотирьох і ковтала таблетки, які тільки вдалося знайти — по одній з кожної коробки. А прийшла до тями о тій самій порі аж наступного дня, коли Флоссі вже наполовину раму вікна прогризла — там, над полицями. Вони й досі заглядають туди — чи Джордж не повернувся.

— Треба було мене викликати.

— Зі шлюбної подорожі? Річ не в тім, Джо. У нас із твоїм батьком були розходження, та в одному ми сходились — обоє хотіли померти якомога дешевше. Тепер з цим не так легко, ти ж знаєш. Оті лікарі своїм причандаллям будуть доти тебе на ногах тримати, доки геть твій рахунок у банку не вичистять.

— Не можна все зводити до грошей.

— А до чого, по-твоєму? До сексу?

Я почервонів. Вона, передихнувши, змилосердилась і повела далі:

— Тепер скажи мені чесно. Я тобі — тягарем?

— Ні. Гроші, які я тобі посилаю,— це ще найменший мій клопіт.

— Що ж, нехай так. Але батькової пенсії, можна сказати, вистачає, так що я цілком можу обійтися без них. Я б не хотіла, щоб ти мене зненавидів за тих кілька доларів; ми не повинні дійти до такого.

— До такого не дійде. У мене все гаразд — з грішми, і з сексом, і з чим завгодно.

— А... можна мені спитати, скільки тобі коштувало розлучення?

— Ну,— все разом, з літаками й адвокатами — тисячі чотири, не менше.

— Я й думала, що не менше. А Джоан?..

— Була дуже скромна і поміркована,— як завжди. Коли б вона років через два вийшла заміж, я б узагалі не відчував скрути.

— З трьома малими дітьми це дуже непевне "коли —б". У Джоан нема тої хватки, що в твоєї нової дружини.

Жаль — чи нетерпіння,— я вже втратив здатність їх розрізняти — здушив мені голос:

— А от це, мамо, від мене не залежить.

Мати вдоволено відкинулась на спинку крісла, яке завжди будило в мені ніякові почуття. Крісло було плетене з дроту — садове крісло, що його злидні запросили у дім і пофарбували на синьо.

— Скажи мені ось що — тільки відверто, без церемоній: ти хочеш, щоб я продала?

— Що? Ферму?

— Не всю. Кілька ділянок.

— Звичайно, ні.

— Чому ні?

Та тому, по суті, що вона сама цього не хоче.

— Тому, що в цьому нема потреби.

— Тоді дай мені обіцянку,— добре? — що скажеш, коли виникне потреба.

— Краще, як ти сама здогадаєшся.

_ Ні, не краще. Я вже не така здогадлива, як була.

Виходить, для неї важлива ця позірна угода.

— Гаразд. Обіцяю.

Пеггі заворушилась: довгі її ноги випростались — видно, затерпли, і одна збила набік черевичок, що досі стояв рівно, а рука несвідомо обсмикнула загорнений край спідниці.

— Твоїй судженій,— сказала мати,— шия заклякне. Очі в Пеггі були відкриті, і вона почула ці слова. Кліпнула

здивовано, не розуміючи, де це вона опинилася. У цім своїм запамороченні вона здавалась мені втіленням беззахисної покори. Я підвівся, повернувшись спиною до матері, і подав Пеггі руку. Розморена сном, вона намагалася збагнути, що означає ця тверда, вимоглива і водночас благально простягнена рука, тоді глянула мені в обличчя і, мабуть, вичитала там, що це — рука допомоги в критичну хвилину, бо зробила над собою зусилля, щоб подолати сонливість.

— Ходім, пані,— сказав я.— Вкладемо вас до ліжечка.

— Треба ж так,— сказала вона, і взяла мою руку, й потяглася за нею, і встала. Босоніж вона здавалась такою маленькою поруч мене; Тільки от руки в неї великуваті, червонясті на суглобах і пучках пальців, і завжди зринають у моїй уяві як два рівні овали. По-моєму, що мене й привабило в ній, що найперше впало в око при першій нашій зустрічі на отій вечірці — це те, як вона стояла, скована і дуже серйозна, опустивши руки, що, торкаючись пальцями стегон, висіли, наче знаряддя без ужитку,— і ці бездіяльні випростані руки, це небажання прикритись хоча б сигаретою в пальцях чи якимсь застережливим жестом говорили про її доступність.

— Добраніч, місіс Робінсон,— сказала вона.— Вибачте, що я так розімліла по-дурному.

— Це, гадаю, якраз було наймудріше,— озвалася мати.— Добраніч, Пеггі. В комоді є ще один плед, коли змерзнеш.

Мені вона не сказала "добраніч", мовби само собою розумілося, що я повернусь.

У нашій кімнаті — колишній спальні моїх батьків, де на стіні висіла моя дитяча фотографія — Пеггі спитала:

— Про що ви говорили?

На фотографії губи в мене були розтулені, підборіддя випнулось, ніс рівний, плескатий і густо пересипаний ластовинням. А очі — мене геть полонили ті дитячі очі, такі непорочно чисті, такі безмежно прозірливі й добрі. Цей погляд наче вінчав нас навіки. Під фото стояла тумбочка, на ній — лампа під абажуром з гофрованого пластику, що де-не-де розплавився від дотику до нагрітого ,скла, райдужно-синя серветка й залізна попільничка у формі слона. В закритій шухляді я подумки бачив перев'язані пачки листів, любительські знімки, шкільні табелі й старанно поскладай і корінці чекових книжок. На найнижчій полиці спочивала всіма забута, важка, наче скриня, фамільна біблія у зморщеній шкіряній палітурці із золотом по краях — спадщина прадіда. Колись на сторінці, де вказують родовід, я записав і своє ім'я.

— Про ферму,— відповів я на запитання Пеггі.

— А що саме?

— Продавати її чи ні.

— І що ви вирішили?

— А що тут вирішувати? Вона не хоче.

— А ти хочеш?

— Не дуже.

— Чому?

— Не знаю. Якби-то я знав, чому. В мене від неї алергія. Сінна лихоманка.

— Я думала, ти скажеш — "відраза".

— Отак мій батько завжди говорив.

Знизу від сходів мене гукнула мати — з тією ноткою покірливості, що в її устах звучала пронизливіше, ніж крик. Я знов надягнув сорочку, яку встиг був скинути, і спустився донизу.

— Ще ж собаки,— сказала вона.— Ти б не міг віднести їм рештки ковбаси і миску води підсунути? Я так не люблю просити ласки, але піти самій, то вони подумають — я їх гуляти виведу, а я, правду кажучи, чую, що вже й так забагато собі дозволила.

_ Тобі погано?

_ Недобре, як сказав би наш тато.

Я глянув на неї стривожено: мати стояла у вітальні, тут-таки за кухонним порогом, наче в порожній коробці. В кухні світилась єдина тьмава лампочка над плитою, і чоло її відсвічувало

металево, як шкіра у дідуся в останні його дні перед смертю. Густі її коси, де сивина разом з рідкими вже чорними пасмами спліталась у прикру для ока суміш кольорів, спадали на плечі безживним цупким оберемком. З розпущеним волоссям вона завжди здавалась мені схожою на відьму — ще з тих пір, коли я дитиною спостерігав, як вона розчісувалась у дворі нашого олінджерського будинку — щоб пташки могли вити собі гнізда з повичісуваних волосин; коли те саме повторювалось у батьківській спальні, я бачив, як з-під її волосся вискакують сині іскорки.

— Може, тобі якихось ліків треба?

Вона підступила на крок, і плечі її дивно забіліли проти світла. Одна бретелька нічної сорочки збилась набік.

— О, в мене їх достатньо. В льодівні таблетки, під подушкою таблетки...— Вона змінила тон.— Та ти не хвилюйся, тільки води дай собакам і клади жінку спати. Може, їй холодно буде, то в татовому комоді, у третій шухляді, є старий індіанський плед. А я лиш ляжу — воно все мине.

— Може, тобі незручно на дивані?

— Я завжди тут сплю. Нагорі я, можна сказати, взагалі не ночувала, відколи він ...відійшов.

Я хотів був посміхнутись, але тільки здвигнув плечима. Вона відвернулась — різко, мовби від болю. Батько помер минулого літа.

Я вийшов у ніч. Відчув босими ногами шорсткий і теплий піщаник на ґанку, а потім — пронизливий холод роси. Кущ вовчих ягід повернув до місяця своє розпанахане навпіл

обличчя. Здалеку, ліворуч від мене, статечним голосом — чи то з осудом, а чи з тугою — обізвалась сова; ще далі, на шляху, відчайдушно зашипів, перемикаючи швидкість, тягач; обидва звуки донеслися звідти, де вид ніл ас я майже прозора смужка гайка — нашого гайка, що відділяв наші землі від ділянки по той бік дороги,— колись там була менонітова молочна ферма, а тепер розростався виселок. У цьому гайку моя мати впродовж усієї зими лишала на голих пеньках і валунах пригорщі соняшникового насіння для птахів. Вона відчувала, що саме на цей обідок лісу світ, наступаючи на нас, тисне з найбільшою силою.

Собаки вочевидь зраділи мені — на чужих вони звичайно кидались, могли й угризнути,— було кілька таких випадків, а раз навіть нас до суду позивали. Мабуть, мій запах чимось був схожий на материн. А може, вони вчували в мені мого батька. Обидва дорослих пси — крім щеняти коллі, якого мати воліла забрати в Шелкопфів, аніж дати їм з ним "розправитись",— були покручами дворняги і чау-чау, з одного приплоду, і доводились онуками Мітці, котру я дуже добре пам'ятав, бо то була моя собака: язик її з чорними плямками скидавсь на пелюстку братчиків, мідяна шерсть на шиї лисніла й пухнатилась, ніжна, як насіння кульбаби; Мітці мала непропорційно маленькі чутливі вушка і зграбні тонкі задні лапи, що їх одного липневого дня перерізало косаркою позиченого нами трактора — правив ним Шелкопфів син, а я тоді був у коледжі. Після цього випадку (собаку довелось пристрелити) мати купила наш теперішній трактор — старенький, із третіх рук,— навчилася керувати сама і навчила нас із батьком.

Моторошно мовчазні, начеб для них це був верх усіх сподівань, який перевищував можливості мого слуху, собаки товклися мені по ногах. Я поклав долі тарілку з ковбасою, приберігши шматок для цуцика — йому кинув окремо, просто на солому,— вхопив порожню миску, вернувся назад на ґанок,

не забувши закрити за собою хвіртку на гачок, і почав помпувати воду, обернувшись, тепер уже сам, в один з голосів сільської ночі. Скреготливе повискування помпи теплої тихої ночі чути далеко, від ферми до ферми. Монотонне ремство сови перекрив жалібний крик дрімлюги. Я відніс гойдли-ву миску до загороди (світло плигало і випл юс кувалось: три собачі носи з розмаху зіткнулися докупи) і, глянувши на місяць, прикинув, що лишилась одна ніч до повні. Постояв ще хвилину просто неба, відчуваючи, як пливе час, і майже з приємністю повернувся в тісні обійми дому.

Вимкнув світло на кухні й пішов у вітальню, де в темряві лежала мати, хоча думка, що Пеггі чекає мене нагорі, тиснула на мозок. Всі предмети довкола, всі мої пам*яткові дарунки, невидимі, застигли, здавалось, у напруженому чеканні, мов ритуальне начиння перед обітним обрядом у храмі. І ще — запах. Але не дитинства — пилюки. Я сів у бабусину гойдал-.ку, що різко хитнулась назад під моєю вагою, немов це сама бабуся зіскочила, поступаючись мені місцем. Запала —піна.

— А хлопчик ніби розумненький,— озвалася мати.

— По-моєму, так і є.

— Дивно,— провадила вона,— бо по його матері цього не скажеш.

Цей удар, нанесений в темряві, упав мені на обличчя, як подушка, задушливим згустком тепла. Я відчув себе так само, як у хвилину, коли, кілька років тому, в цій же кімнаті, зрікся Джоан. Все ж я віддав належне — не міг не віддати — материній проникливості. На гідну відповідь я так і не здобувся.

— Невже?

— Ти мене дивуєш,— вела далі мати. Голос звучав глухо, бо лежала вона горілиць.

— Чим?

— Тим, що тобі для відчуття певності себе потрібна обмежена жінка.

— Ти ж її не знаєш. ї не хочеш знати.

— Я знаю те, чого б воліла не знати. Я дивлюся на свого сина і бачу дорослого чоловіка, якого рідний батько не впізнав би.

— А ти за батька не розписуйся. І послухай, що я тобі скажу.— Мій голос зірвався на шепіт, на шипіння; я встав, і гойдалка, звільнившись, ударила мене по ногах: — Ти вже раз отруїла мені сімейне життя, і вдруге я прошу не втручатися. І прошу шанувати мою дружину. Вона зовсім не мусила сюди приїжджати. Вона боялася цього. Але ти просила, щоб ми приїхали. Так от, ми приїхали.

Вона засміялась,— я вже й забув цей коротенький смішок, котрий вона втягувала в себе разом із повітрям, реагуючи так на якусь несподіванку.

— Я хотіла сказати, що розумом хлопчик, мабуть, вдався у батька. Тільки й того.

— Не знаю. Я його батька лиш раз бачив. Мати зітхнула.

— Не сердься на мене, Джо. Просто я стара баба, якій уже давним-давно нема з ким і словом перемовитись, хіба що з

собаками. Думала, хоч із сином побалакаю, та, видно, забагато хотіла.

Ця тактика самозвинувачення, хоч яка знайома, і досі діяла невідпорно; у тій каламутній суміші пафосу й блазнювання гнів мій якось розчинився, і я, боячись, що перейду на її бік, вирішив поставити крапку.

— Мені пора. На добраніч.

— Спи міцно, Джо.

— Приємних снів, як казав дідусь.

— Приємних снів.

Я вийшов з вітальні, де місяць почав уже порпатись тихо, мов злодій, підбираючи дешеві блискітки і срібні скалки, і навпомацки вибрався нагору по крутих і холодних сходах. Річард у сні дихав легко і рівно. Я провів пальцями по його голові. Як вернемось до Нью-Йорка, обов'язково поведу його стригтися. Темрява в нашій спальні справила на мене враження чіткої видимості навиворіт: здавалось, мене, практично сліпого, дуже добре видно крізь голубі шибки двох вікон, що виходили на залитий місячним світлом луг. У наріжному вікні, спотворений дефектом скла, завис, мов блискуча цятка у товщі морської води, червоний вогник телевізійної вежі, що її, скріпивши павутиною тросів, звели недавно біля автостради. Під ледь відчутним тиском далекого світла кімната поволі розпадалась на свої складові частини: вікна, камін, комод, дзеркало, ліжко. Стояки ліжка малювались пласкими силуетами з округлими голівками-ананасиками, що поступово надимались, набираючи третього виміру, однак саме ліжко губилось у пітьмі:

невичерпна прірва, оксамитне озеро між блідих прямокутників широких підвіконь. Я намацав стільця і роздягнувся.

_ Де моя піжама?

Загадкова прірва скрипнула, і почувся голос Пеггі:

— А вона тобі потрібна?

— Нам не буде холодно?

— Постараємось, щоб не було. Коли я ліг, вона спитала:

— Що сталося?

— Нічого особливого.

— Ти тремтиш, як цуцик. Чи ти так, прикидаєшся?

Я знайшов її руки, міцно стиснув за зап'ястя, наче боявся, щоб вона,бува, не втекла від того, що я мав сказати, і, налігши на неї тілом, лице в лице — я чув її вологий віддих і по ледь видному поблискуванню білків зрозумів, що очі в неї розплющені,— сказав просто в неї:

— Мені тридцять п'ять років, я ціле пекло пройшов і не розумію, чого ця бабуня повинна мати наді мною таку владу? Це смішно. Це принизливо.

— Вона щось говорила про мене?

— Ні.

— Говорила.

— Давай спати.

— Спати?

— А що, ти не хочеш?

Вона змовчала. Благословенна та мить, як слова уже не потрібні.

Моя дружина пишнотіла — пишна у стегнах і тонка в стані; і коли дивитись на неї зверху, твориться враження земного роздолля, багатства, що належить мені, від чого моє власне тіло повниться солодким чуттям розростання; коли я вступаю в цю землю, вона розгортається цілою низкою мальовни-

чих краєвидів, і я бачу, немов крізь африканські арабески балконної решітки, сніжно-білі хвилясті поля розкритих коробочок бавовни, бачу стрункий ряд пологих горбів, що дрімають, повиті в зів'ялу малярську охру, а за ними — сіро-стінний французький замок, майстерно приліплений до крутого зеленого схилу так, що кожен виступ доповнюється баштoчкою, далі — щось схоже на Антарктиду, і врешті — спуск у багряно-чорну долину, де тихо снується річка, невидима між тінистих берегів, порослих виноградом, якого ніхто не зриває. І над усім, наче небо, прохолодне й далеке, висить — витає, існує, є — є відчуття, що вона тут — цілком свідома, впевнена й беззастережна, і це відчуття рятує мене від страху перед падінням, яким би глибоким воно не було. З Джоан цього я не знав — цього відчуття неба. Я боявся задихнутись у ній. Вона, як і я, блукала безпомічно у темних печерах, куди хіба що при землетрусі може прорватися сніп світла. З нею можна було пуститись у недалеку, манівцями, дорогу лише після довгих

приготувань, та й то не іти — повзти у потемках без найменшої певності, куди ця дорога нас виведе. А з Пеггі я лечу, я ширяю, я вільний, і воля ця, раз — побіжно, потай — пізнана на смак, стала для мене необхідною, мов кисень, стала джерелом сили, вагомішої, ніж сила тяжіння.

— Спимо?

— Тут така тиша дзвінка.

— У комоді є плед. Принести?

— Тобі він потрібен?

— Ні, якщо ти лишишся зі мною.

— Гм. А знаєш, чого я тебе з цуциком порівняла? Ти ж їх годував, і від тебе ледь-ледь псиною тхне. Смішно так. Ти мені такий подобаєшся — сільський хлопець.

— Ти чудо. Я люблю твоє тіло.

— Люби. Люби моє тіло, всю мене люби.

— Ну, якщо ти дуже хочеш…— Я вже засинав.

Мати побажала мені приємних снів. І ось я вже десь Удесяте, мабуть, бачив коротенький сон, що вперше уторгся був у сплячий мій мозок, коли його почали будити перші проблиски думки про розлучення і другий шлюб. Снилось мені, що я вдома, на фермі. І стою перед нашим будинком, дивлячись поверх повитої виноградом арки, де ягоди зеленіють так само, як листя, на вікна спальні, почуваючи себе, мов хлопчак, який

соромиться постукати в двері, щоб викликати товариша. У затягненому сіткою вікні з'являється розпливчасте обличчя Пеггі. На ній — оранжева нічна сорочка, моя улюблена, лиш бретельки трохи скошені, і коли вона нахиляється гукнути мені щось крізь сітку, посмішка в неї просто чарівна; видно, що вона щаслива, повна захвату перед усім цим, новим і незвичним для неї, що закохана в нашу ферму і готова, засявши на ній сонечком, винагородити мене за всі ті похмурі дні і роки, проведені тут. Ця посмішка просила мене заходити в дім; її чисте і світле бриніння було завершальною нотою, що ввібрала у себе всю історію наших страхів, каяття і свідомої жорстокості; ця посмішка знала, що править за знак — чужого, далекого — прощення і... яка вона була радісна! Ніколи ще на фермі не було так радісно.

Я прокинувся, і, як і слід було сподіватись, різниця між дійсністю й сном виявилась незначна. Тільки ми помінялися місцями: я був у спальні, а голос Пеггі лунав унизу. Знадвору вливалося світло; ранкові промені сонця, приглушені сіткою, лягали під кутом на широкі підвіконня. Чиїсь невидимі руки накинули на мене індіанський плед. Зі стіни невиразно всміхалось моє хлопчаче обличчя; м'який комірець, за тодішньою модою, зливався із білим тлом. Нечіткі голоси внизу кружляли довкола острівців сміху. В порожній шафі знайшлися старі батькові робочі штани, щоправда, завеликі — довелося стягнути їх ременем і підгорнути холоші. В кишені лежав зігнутий цвях — мабуть, він служив батькові своєрідним інструментом.

Після довгих років — як казав мій батько — "допотопного життя" ми спромоглися, нарешті — з огляду на дідусеву хворобу, що виявилась останньою для нього,— переробити колишню кравецьку на туалетну кімнату. Все тут було якесь карликувате, і вода текла мляво в порівнянні з шумним напором міського водопроводу. На підвіконні, що правило замість

шафки, поміж строкатих шеренг маминих флаконів з таблетками і просто дивовижного розмаїття предметів гігієни, що їх уже встигла повиставляти Пеггі, лежала батькова бритва. Масивніша, ніж ті, що випускаються тепер, вона була вкрита бірюзовою патиною мідного окису. Бритва складалася, як бутерброд, де лезо було начинкою. Я змінив лезо і почав голитися; краєчок його дряпав шкіру до болю, тож я — точнісінько, як батько свого часу — порізав підборіддя. Порізане місце добряче пекло і кровило, і мені пригадалася дивна, по-овечому сумирна посмішка, з якою батько спускався сходами, і на вухах у нього висіли клапті мильної піни, наче жмутики шерсті. Отаке недбале гоління було одним із численних дрібних виявів самозневаги, якими батько задобрював грізного привида злиднів: колись я цього не розумів. Мені ще не доводилось бувати в його шкурі, як доводиться тепер. А тепер я завжди, як тільки приїду додому, прокидаюся вранці з грайливо-безтурботним почуттям непевності: хто ж я насправді — я чи він?

У кімнаті, де спав Річард, денне світло згладило фотографію елегантно-стриманої Джоан, перенісши її в площину далекого минулого разом із моїм дитячим знімком: десять років, як і тридцять, однаково зблякли під тиском невідпорної реальності цього безхмарного ранку. Внизу, на темно-жовтих вичовганих мостинах підлоги із слідами собачих пазурів, наче постілка з золотої фольги під парадними дверима, що єдиною своєю шибкою визирали крізь виноградну арку на луг, лежав ромбик сонця, розцяткований тремтливими тінями виноградного листя. Ця сонячна латка, оцей самий ромбик лежав тут уже двадцять років, кожного поранку.

Пеггі смажила млинці. Річард з матір'ю сиділи за столом — хлопець їв кашу, а мати пила каву. Я помітив, що вона якось особливо обережно тримає чашку, і вмить усі інші відійшли на другий план, хоч Пеггі підвела на мене очі, широко всміхаючись,

а Річард щось захоплено розказував — сюжет фантастичного оповідання, прочитаного перед сном. Пеггі була з кісками. її довге волосся, рудаве улітку й каштанове зимою, що могло розсипатися гривою чи звисати оберемком а-ля Бардо, могло вкладатися в копицю чи зав'язуватись вузликом, як у сільської вчительки, цього разу було заплетене у дві тугі косиці, скріплені гумками на кінцях. Цікаво, що добачила в цій зачісці мати" — фамільярність? Чи самовпевненість? Виклик? Солодкий запах млинців висів у кухні, мов неприйнятий дарунок, а Річард,здавалось, розповідав сам собі:

— ...і тільки один цей чоловік у цілому світі лишився та й повзе по тому теплому попелищі, надіючись моря дістатися...

Пеггі спитала:

— Де це ти такі шаровари роздобув?

— Ти порізався,— сказала мати. Голос у неї був рівний, сірий, як небо перед дощем.

— Голився татовою бритвою.

— Отакої! І чого?

Може, я вторгся куди не слід, осквернив святиню?

— Вона там така самотня лежала.

Мати відвела очі, й відчуття грози розвіялось. Голос її пом'якшав, погнучкішав.

— Я б її викинула, та колір у неї дуже вже гарний. Я хоробро ступив уперед.

— А хто ця гарнесенька раба, що то нам млинці смажить?

— Бач, яка розумниця? Знайшла пакет готової суміші — я й забула про нього. А пахнуть як смачно!

— Мій тато,— озвався Річард,— їх просто на багатті смажить, тонюсінькі такі, з самої муки з водою.

— Ну, чим не розумник? — сказала мати.

— Що це ти тут розказував про тепле попелище? — поцікавився я.

Пеггі, перекриваючи черговий шиплячий залп, гукнула від плити:

— По-моєму, такі жахіття не можна читати перед сном!

— Це, видно, після атомної війни,— пояснив Річард.— Точно не знаю, не сказано,— і тільки той чоловік лишився, один-єдиний на всій Землі, і повзе по радіоактивній пустелі, повзе та й повзе, не знати куди — тільки потім здогадуєшся, що до моря. Він чує, як хвилі шумлять.

— Ти чув,— спитала мене мати,— як пси валували десь біля третьої ночі? Певно, олень поблизу був. Або в шелкоп-фівської гончої тічка почалася.

— Так раптово? — спитала Пеггі.

— Ні, мамо, не чув. Я ж міцно сплю, ти знаєш. Я ще маленький.

— А я тепер від кожного шереху зриваюся,— сказала вона. — Чую навіть, як у вас ліжко рипить.

— Може, ми до нього глушитель купимо?

— Ну-ну, Річарде,— втрутилась Пеггі,— повзе він до моря...

— Перепрошую,— сказала мати.— Давай, Річарде, розказуй.

— Так-от,— доповз він до моря, ліг у воду й чекає смерті, і так йому легко на серці, бо він весь час думав, що як помре в морі, то клітини його не вмруть, а зародять нове життя, і вся еволюція почнеться з самого початку.

— Я згодна з твоєю мамою,— сказала моя мати.— Такі речі нездорово читати на ніч.

— Кому млинців? — спитала Пеггі.— Холонуть же.

— Це ще не кінець,— противився Річард з тривогою в голосі, що зазвучав у цю мить, як голос його мами.— Вся суть — і яка суть! — в останній фразі, коли він лягає у воду і дивиться догори — я забув сказати, що то було вночі,— дивиться на небо і бачить зорі, але малюнок їхній зовсім не такий, як нині! Розумієте,— ви весь час думаєте, що все це діється в майбутньому, а воно, виявляється, вже було бозна-скільки віків тому!

— Не розумію, до чого тут зорі,— сказала Пеггі, спритними, звичними рухами голих рук розставляючи тарілки й накладаючи кожному млинців.

— І я, Пеггі,— підтримала мати.— Я думала, зорі нерухомі.

— Ну ти й дивачка, мам,— сказав Річард.— Зорі ж весь час рухаються, тільки поволі, нам цього не видно. Колись Арктур може стати Полярною зіркою.

— Не пащекуй.

— Я не пащекую.

— Пригадую це оповідання,— озвався я.— Суть там така, що всі ми, з динозаврами, дубами й комашками включно,— що все на світі походить від одного отого єдиного чоловіка. Річарде, а з тобою не буває, коли ти засинаєш, що ти сам собі здаєшся велетнем? Кожен палець на версту упоперек?

— Буває, і часто,— сказав він.— Моторошна штука. Це якось пояснюється, я читав, тільки де? В "Сайєнтіфік амері-кен", певно.

— Отак, мабуть, і з тим чоловіком було, коли він у воді лежав і чекав смерті,— як ти гадаєш?

— Може бути,— відповів Річард, ніяковіючи від того, що вимисел, який досі, здавалось, належав тільки йому, виявився запозиченням з реального життя.

— Дуже приємно,— сказала мати,— що він так піклувався про своїх нащадків. Ні* Пеггі, цього вже забагато. Мені слід утримуватись від мучного.

— їжте, їжте. Там ще море тіста.

— Я ж лусну! — вигукнула мати, і я навмисне розсміявся, бо вона явно була переконана, що їй отаким підступним способом вкорочують віку.

Після сніданку ми з матір'ю пішли заводити трактор. Добігала десята. Взагалі час на фермі напрочуд еластичний. Малим, бувало, чалапаю через сад, обвішаний кошиками полуниць — чотири на правій руці і ще два — на лівій, спина мокра від поту, очі, насліпавшись за червоними цятками між зелені, болять — ще б пак, стільки часу вистояти навкаряч над безкрайніми рядами густого, потайливого листя! — а вдома роблю несподіване відкриття, що на годиннику (ні, він, мабуть, зупинився: в моїй уяві цей годинник на каміні був пов'язаний, як у пісні співається, із серцем мого дідуся, і вмить прийшла страшна думка, що той помер) — на годиннику лиш пів на десяту, день щойно почався. І навпаки, того ж таки дня (а подібних днів було чимало), буквально на хвилинку взявши до рук журнал, щоб краще перетравити обід, нашвидку зготований бабусею, я, підвівши очі зі свого кутка на дивані, побачив запилений "шевроле" листоноші біля нашої поштової скриньки, що вже наполовину сховалась у тінь від стайні, бо вже — невідомо й коли — почало вечоріти.

А в цю мить мені здалося, що день і поля разом з ним зараз ринуть на нас і затоплять, мов хвиля припливу, якщо ми негайно не розбудимо трактора. Мати квапливо наддала ходи, та зразу ж приклала руку до грудей, бо їй забракло повітря. При денному світлі аж боляче було дивитися на лахмате, зарослe повійкою й подорожником подвір'я.

Трактор — старожитній сіренький "форд" з вузьким капотом, що нагадував морду мула — звичайно чекав під тим самим незугарним оборогом, що його мама нарешті позбулася-таки. Там, стоячи просто на землі, на вичовганих каменюках, між якими засихало болото, змішане з солом'яною січкою, він

ховався від дощу, але був незахищений од вітру, котрий в непогоду заносив сюди, під навіс, дошкульні дотики зливи. Свого часу мене пов'язували з цим місцем особливі, палкі почуття: сліди від сокири на бантинах довкола, здавалось, ще й досі дзвеніли, а трактор, що поцокував остигаючим мотором, став для мене ледь чи не справжнім, живим другом, відколи ми з ним побачили, як мати обганяє батька, біжачи додому під дощем.

Тепер він стояв в одній із загород стайні, де в позбавленому сонця повітрі тхнуло спорохнявілими кізяками. Мати намацала в яслах маслянку і почала змащувати вузли; почулось лунке, ніби механічне, булькання. Я з натугою відкрив капот, Щоб заправити трактор. Бензин, вихлюпуючи з каністри блідо-бузковим струменем, під впливом чудодійної алхімії тіней у баку перетворювався в темнаве золото, а каністра, спливаючи стрічкою рідини, дедалі дужче скакала у мене в руках, мов розкручена бобіна. Мати вже не наважувалась братися за цю непросту операцію. Але двигун завела сама,— несподівано хвацько підплигнувши, стала ногою на приступку, вхопилась за обтягнене гумою кермо і перекинула своє важке тіло на залізне сидіння. Це правда, що я, як і батько колись, сприймаючи кожне непередбачене висідання акумулятора, будь-які перебої двигуна чи бензопомпи як складну головоломку, мав звичку скипати і впадати у паніку. В матері ж, з її технічною сліпотою, було особливо цупке чуття, і невдовзі древній мотор, оживши, зашкварчав, задвигтів із силою, що вимела ластівок в голубий прямокутник неба, яке, відколи оборогу не стало, підступило до самих дверей стайні.

Вдоволена з себе, мати уступила мені місце. Сидіння було тепле; я перевірив педалі, повернув ручку підсоса в середнє положення, відпустив зчеплення і перевальцем посунув надвір. Мати ойкнула; я шарпнув підойму, що не давала громіздкій

косарці битись об каміння,— ведучи трактор до будинку, я чув за спиною її гойдливе деренчання.

Пеггі з Річардом стояли на ґанку і споглядали цей парад в одній особі — актор не першої молодості, з напівсивою головою і пухким тілом городянина, що з недоречним захватом грає роль юнака. Здавалось, мій успіх їх украй приголомшив; я помахав їм рукою і був не проти спинитися, та автоматизм в управлінні в мене ще не виробився, тож я побоявся, що зав'язну. Без найменших зусиль, мов титан, тягнучи за собою шарпливу півкулю землі і неба, я, перетнувши стежку, виїхав подвір'ям на дорогу й покотився повз поштову скриньку в напрямку горішнього поля. Величезні колеса оберталися так повільно, що згори було чітко видно, як вискакують низки зубців на протекторах, мовби щільні шеренги наступаючої армії. До тракторів у дитинстві я не звик, тому й досі дивився на них, як на чудо: в той же час, як крихкі їх моторчики кріпнуть, наливаючись могутньою силою, ця сама сила розливається хвилею безмежної ніжності, відчуттям найвищої готовності вершити добро.

На полі я запустив косарку. Трактор, на кожній ямці припадаючи до землі, слухавсь моєї руки і, поїдаючи траву, рухався в напрямку далеких прадавніх озер. Стебла бились об металеві краї у мене під ногами. Вухо призвичаїлось до шарудіння й поскрипування — все це стало відтінком тиші; невидимі ножі косарки, що бігла за трактором, стелили покіс, мов рушник, за собою. Ластівки, в гонитві за комашнею, пурхали довкола мене, як чайки довкола корабля. Поле було розлоге, та під моїм натиском — дуже поміркованим, бо мати навчила мене віддавати перевагу третій швидкості, хоч батько завжди косив на четвертій, і його не на жарт підкидало й заносило — поволі піддавалося, вселяючи певність, що, сягнувши ген туди, де зарості дичок, сумаху й айланта позначали межу далекого лану, я, так само неквапно, вернусь.

У матері була своя метода косьби — об'їхати вздовж межі і, по спіралі виписуючи квадрат за квадратом, повільно наближатись до центра, поки там не лишався трикутник нескошеної трави або два трикутники, як у пісочному годиннику, що теж дуже швидко зникали. Я робив це інакше: одним відчайдушним махом розрізавши поле рівно посередині, обстругував то одну, то другу половину, розважаючись то фланговими маневрами по всій площині, то прочісуванням невеличких ділянок. Для мене зразком була війна, для неї — любов. Під кінець покоси в обох виглядали однаково, тільки на материнім коструватостей було більше — скрізь, де вона піднімала косарку, надибавши гніздо фазана чи якийсь особливо мальовничий кущик польових квітів.

Повз колеса пропливали стокротки, цикорій, золотушник, льонок, у якого що не квіточка — то крихітна балерина, застигла.в стрибку антраша. Розсипи квітів, мов небо в сузір'ях, ряхтіли праворуч від мене, а зліва лягали покоси зелених кормів. Стривожені трактором хмари мошви не летіли, однак, за мною, а знов починали круговерть невгомонних своїх балачок. З-під коліс вискакували тріскотливі коники; метелики полохалися, втікаючи перед крахом власного всесвіту, і припадали, тріпочучи, до полеглої трави, мов руки німої наложниці, що пестять бездиханне тіло коханця велетня. Сонце підбивалося щораз вище. Над капотом з'явився тремтливий німб варкого повітря, ілюзорно викривлюючи кожне стебельце. На боках трактора виступила піна, і я, погойдуючись в залізному сідлі, схожому формою на жіночі стегна, сам на сам з природою, почуваючись під сліпучим небом так само безпечно, як під покровом ночі, розпалений у войовничому штурмі і ніби аж невагомий, відчув у собі гарячий приплив пожадання, та не став його тамувати, думаючи про Пеггі. Моя дружина — поле.

На дорозі, коли я повертав біля межі, вигулькнула великодньо-рожева цятка — мати. Я продовжував косити, їдучи вздовж уже скошеної смуги назад, їй назустріч. Було близько

полудня. Волосся на маківці стало жорстке, як сіно, і я почав чхати — зненацька і нестримно: здавалось, кожен кубічний дюйм повітря невидимо начинений квітковим пилком. Отак, не бачачи нічого перед собою, я ледь не розчавив був двох перепілок, що випурхнули з-під самих коліс. Я й не помітив, що мати не сама: з нею були Пеггі і Річард, і собаки гасали довкола, нетямлячись від радості. Я виїхав просто на них і вимкнув запалювання.

Мати сказала:

— Бідна дитина, то ти отак мучишся з самого ранку?

— Від чого мучуся?

— Таж від лихоманки своєї.

— Ні, мене щойно вхопило — як вас побачив.

— Як нас побачив? — обернулася мати до Пеггі.— Джо каже, це в нього психосоматичне.

Пеггі принесла лимонад у скляній банці з дротяною ручкою — колись у таких консервували фрукти. Переймаючи банку, я вмисне торкнувся її пальців, та не завважив ніяких змін у бадьористо-настороженому виразі її обличчя. Пеггі була в білих шортах і жовтій безрукавці, потемнілій на проймах, що терлись об спітнілу шкіру. Коли я відірвався від питва, вона, у мимовільному пориві співпричетності, що свід-

чила, мабуть, про страх, облизнула верхню губу, вусату від крапельок поту. Не відповівши на материну репліку, вона не зводила з мене пильних очей, мовби силкувалася пригадати, де ми бачились раніше.

_ Ну, то чим ти займалася цілий ранок? — спитав я.—

Обідати ще не пора?

Мати сказала:

— Таж ти тільки годину, як на полі! А ми посуд помили і оце з собаками на прогулянку йдемо, як учора домовлялись. Хочеш з нами?

— Мушу докосити.

— А ти вже багатенько зробив. На якій швидкості?

— На третій.

— Пильнуєш за гніздами?

— Поки що не траплялись. %

— Я бачила, ти двох перепілок сполохав. На каміння часто натикався?

— Зачепив був один там, на повороті.

— А, той валун. Батько щораз від нього шматок відколупував; дотепер він уже мав би зовсім з землею зрівнятися.

Річард сказав:

— Ці трактори такі повільні, правда?

По материному обличчю було видно, що вона готується до якоїсь пишномовної тиради.

— Це тому,— сказала вона Річардові,— що вони — як люди, приречені на смерть: у них ноги наполовину в землі.

Вона весь час підкидала мені, як гачок, думку про свій недалекий кінець.*

Річард зніяковів, а я розізлився на матір — навіщо дитину морочити?

— Хочеш поводити трохи?

Це моє, як виявилося, злощасне запитання було викликане не просто потребою провчити матір, помститися їй. Я людина слабовільна, і, як кожному слабакові, мені завжди хочеться, щоб і інші знали, що їм можна, а чого ні. Сам я можу тільки ДР пори до часу терпіти тягар невисловленого вголос.

12"

355

А мати якраз почувається вільно, як удома, в атмосфері натяків та недомовок, де завжди можна обернути кота хвостом.

Річард відказав недбалим баском:

— В принципі я не проти.

— Навіть і не думай.

Якби Пеггі хоч трохи загаялась, мати, мабуть, і не стала б його захищати.

— Чому ж,— сказала вона.— Семмі Шелкопф водив трактор, маючи вдвічі менше років, а розуму — і поготів.

— Так, і скалічив Мітці,— зауважив я.

— Як ми з татом ходили в похід, він мені дозволяв моторним човном керувати на озері.

— Навіть і не думай.

— Мамі краще знати, Річарде,— сказала моя мати. І звернулася до мене, пробуючи, як тримається її гачок: — То ти не хочеш з нами пройтися? Боюсь, щоб ти не перегрівся на сонці.

— Ні, я коситиму до обіду.

Я коситиму, а мати хай використовує нагоду, аби зблизитися з Пеггі — такою була наша домовленість. Хай поспілкуються самі, без мене. Я боявся загубитись серед їхніх не-порозумінь і, побачивши, як мати відвела ображений погляд, а Пеггі стиснула губи, подумав,— може, якраз цей жаль до мене і допоможе їм знайти спільну мову. Жінки рушили геть, обережно ступаючи по стерні: Пегті — щоб не подряпати ніг у відкритих сандалях, а мати, опустивши голову, вишукувала огріхи, понівечені гнізда, скалічених птахів. Річард і собі почав гасати, вкупі з собаками, полюючи за жмутиками льняного пуху та капустянками, що навперемінки носилися в повітрі. Я з гордістю відзначив, що обидві вони — і мати, і Пеггі — рославі, дорідні жінки. Тільки великий багатій може мати право на таких жінок, і ця велеможність додавала ще більшої ваги

тріумфальному нашестю моїх владних коліс на буйноцвіт-ні сіна, що, покірно лягаючи під них, оберталися в покоси.

На п'ятому чи шостому гоні я побачив їх знову — барвисті цятки, що вигулькнули з лісу і, вертаючись додому, вервечкою покотились по схилу, що спускався до руїн тютюнової повітки. Собаки так само вибрикували, хлопчик біг підтюпцем, а жінки плентались позаду. Поки трактор довго й повільно розвертався, я не зводив з них очей, і мені ввижалось, що ціла ця вервечка міцно прив'язана до мене.

Під полудень небо, наче вмліваючи від спеки, почало маячити прозорими голубуватими хмарками. Знявся вітрець, миттю висушивши піт і схолодивши тіло з одного боку. Скошена зелень раз по раз набирала брудного відтінку, пірнаючи в тінь від хмаринок, а небо над лісом взялося тьмяним нальотом, як шпалери за диваном, що його давно не зсовували з місця. Дві прямокутні армії-недобитки ще чекали мого удару, відрізані одна від одної двадцятьма ходками трактора, коли прибіг Річард кликати мене на обід.

По той бік дороги, на розі іншого, малого поля,росла висока стара груша, схожа на розхристаний фонтан. Багато гілок усохло, чимало поїла гниль, тому на вцілілих дерево плодоносило особливо рясно; грушкам було тісно, і вони, навіть не достигнувши, падали. Отам, у затінку, де трава аж роїлась червивими пахучими плодами, я і поставив трактор.

Ми з Річардом дружно почимчикували додому. Батькові штани якось ніби сковували крок, долоні були гарячі і сірі — далося взнаки кермо із старої гуми,— в очах мерехтіло: приємні відчуття, доказ, що діло зроблене — чого моя постійна робота ніколи мені не дає. Я запитав:

— Ну, як прогулянка?

— Цікаво. Байбака бачили і ще дрозда, якогось дуже рідкісного. Ваша мама все-все знає, як що називається.

— А он ти всіх бейсболістів знаєш, як хто називається.

— Ну, про це в газетах пишуть.

Ай справді. Певно, в мами є якісь книжки про приро-можеш попросити у неї, коли хочеш.

— Ага.

Хоча для мене всі ті малюнки ніколи повністю не збігалися з тим, що в житті бачив. Невідповідність ідеального реальному.

— Це дуже давня філософська проблема.

— Або ж малюнки нікудишні.

— Сьогодні вранці у тому збірнику я про одного мутанта читав. Після атомної війни...

— Знов те саме?

— Ні, це інше оповідання. Цього разу багато лишилося живих, але радіація вплинула на гени, і більшість дітей народжуються ненормальними, того їх і звуть мутантами. Переважно це потвори, але бувають і вдосконалені типи — з чотирма руками, наприклад. Воно все ніби дурне...

— Ні, чому ж.

— Йдеться про одного хлопчика з височенним коефіцієнтом розумового розвитку — він у півтора року цілий словник прочитав, аби мову вивчити.

— Ну, і як — всі слова в нього збігалися з тим, що він у житті бачив?

Річард сприйняв мій жарт усерйоз.

— Я ще не дочитав до кінця, там вісімдесят сім сторінок. Якусь хвилину ми брели у пилюці мовчки.

— В мого батька високий коефіцієнт розвитку,— озвався він.

— А як мамі — сподобалась прогулянка?

— Та ніби нічого. Сказала, щоб я камінням не кидався, а ваша мама сказала, що не шкодить, раз я в живе створіння не цілюся.

— Вони сварилися між собою?

— Гм?

— Твоя мама і моя мама ладять одна з одною — як ти думаєш?

— Коли ми вернулися додому, ваша мама моїй сказала, що їй варто ноги жовтим милом помити, бо від сумаху кропивниця кинеться.

— Навряд чи це схоже на сварку.

— А я й не казав, що схоже.

Ще хвилина — і ми з ним, перетнувши подвір'я, опинимось на ґанку. Я запропонував:

_ Після обіду, може, знайду стару свою ракетку —

пограємо трохи. Я звичайно, знаєш, як грав? Пускав тенісного м'яча в стіну стайні і старався відбити на льоту. Удариш раз — очко, і так далі.

_ Та тих ігор скільки хоч можна придумати, коли нема з

ким гратися.

— У мене й не було. Ти, мабуть, перший.

— А Чарлі?

— Своїх дітей я не враховую.

— Чесно кажучи,— мовив Річард,— я більше хотів би з вами косити.

— Ми про це поговоримо.

Ось і колонка. Яке ж бо то чудо — вода! Ніщо — ні вдоволена хіть, ні гарні краєвиди — не наповнює нас таким глибоким спокоєм, як погамована спрага. Я пив і пив із бляшаного ківщика-мірки, що від якогось дня з легкої материної руки так і лишився забутий на лавці і, освячений часом, став її незмінною прикметою. Стінки з позначками обернулись на стіни печери, де шурхотіло моє дихання й

гойдалась холодна кринична волога. Синє небо тиснуло на закриті повіки і здавалось червоним; хотілося поринути в цю прохолоду назавше. Відчуття вдячності земним стихіям переступило зі мноюлоріг і пролилось на жінок, що готували обід у кухні. Кісок у Пеггі вже не було, волосся розсипалося по плечах. Босі, щойно вимиті ноги лишали на підлозі мокрі сліди. Мати, породичавшися з нею у спільних домашніх клопотах, грала роль слухняної простакуватої сестри, стелячи на стіл серветки, поки Пеггі вправно розкладала на блакитному полумиску нарізаний сир та ковбасу. Полумисок був з комплекту, що його мати назбирала, приносячи щоразу нову тарілку з дамських-вечорів, які до війни проводились по вівторках в оліндженськомукінотеатрі. Дім її мав одну незвичайну прикмету — всі речі тут були вічні; ніщо ніколи не билось. Я аж ніби відчував, як вона здригається кожного разу, коли

Пеггі влучно бухкала тарілкою чи склянкою на серветку. Мати прокашлялась і сказала:

— Як я працювала на парашутній фабриці, коло мене сиділа одна руденька дівчина — поки я один скрою та позшиваю, у неї вже три готові. Одного дня — якраз коли наші висадились у Європі — нам сказали взятися за руки і помолитися разом; взяла я її за руку, аж воно — як пташка: знаєте, як ото в пташки серденько б'ється, і вся вона суха така, аж горить? Не дивно, що оте дівча таке прудке було. Я аж налякалась.

Пеггі засміялася:

— А може, то ви її налякали?

Мати звела плечі й брови догори — точнісінько, як дідусь, коли йому перечили.

— Правду кажучи, і це могло бути. По-моєму, вона взагалі вперше бачила таку маруду, як я. Раз якось, пригадується, сказала мені, що прийняла мене за іммігрантку. Зразу, тільки-но глянула, подумала собі, що я — чужоземка, і дивувалась, звідки я так добре по-англійському вмію.

Річард розсміявся — надто відверто, як мені здалося,— і я швиденько втрутився у розмову:

— А що з нею потім сталося?

— Якби ж то я знала. Боюся, нічого хорошого. Вона мала дитину — без чоловіка, а їй тоді й дев'ятнадцяти не було. З таким ото серцебиттям до біди недалеко. Точно, як у шпака зараненого — дрібно-дрібно так билося.

Щось у її лиці мене бентежило — аж я збагнув, що в неї з'явилася звичка витріщати очі під кінець фрази,— старі люди в наших краях мають таку звичку. В мого дідуся цей риторичний прийом посилювали опуклі скельця окулярів, які він носив після видалення катаракти.

— Прошу до столу,— сказала Пеггі, наливаючи суп у тарілки. Пара, звиваючись вверх по руці, впліталася їй у волосся. Пеггі зі стуком поставила каструлю назад на плиту, ми сіли за стіл і взялися до бульйону з рисом.

Сидячи на батьковім місці, я батьківським тоном спитав:

— Ну що, побачила ферму?

_ Гарна,— відповіла Пеггі, повернувшись так, щоб

під'єднати і матір до нашої розмови.— Добре, що я тепер знаю, де що кінчається. Вчора ввечері мені здалося, що їй і краю немає, а вона, виявляється, не така вже й велика.

_ Якраз у міру,— енергійно закивала головою мати, ніби

підтакуючи Пеггі наперед.— Якраз скільки треба. Не думаю, щоб господь хотів уділити людині менше, як вісімдесят акрів.

_ За статистикою, більшість і цього не має,— озвався

Річард.

— Знаю,— сказала мати.— І тому мені сумно. Я, видно, до щасливих належу. Хоч напевно цього не заслужила.

Вона явно чекала, щоб їй заперечили.

— У дві тисячі сотому році,— вів далі Річард,— на кожного з нас припадатиме квадратний ярд землі, в тім числі пустелі й гірські вершини.

— Знаю,— повторила мати, і я аж сахнувся від фанатизму, що пролунав у її голосі: — Я вже бачу, що до того йдеться. По людях в Олтоні видно, які вони вугласті стають, аби краще в свої квадратні ярди влізтися. Людей було задумано круглими.

— Я,— сказав Річард,— недавно оповідання читав, то там люди конусоподібні були, а двері — у формі трикутників.

— Платон говорить,— тлумачила йому мати,— що бог сотворив людей круглими, як кулі,— кожен мав по дві голови і по чотири руки і ноги; і не ходили вони, а котилися на шаленій

швидкості. А що люди ті були дуже щасливі і сильні, то бог їм позаздрив і порозділював навпіл, з невеличкою різницею, тож тепер кожен шукає своєї половинки. І це називається — любов.

— А що за різниця? — запитав Річард.

— Є одна, дуже маленька різниця,— сказала мати.

— Ви маєте на увазі пеніс?

Цього слова у нас не вживали ніколи; замість нього побутувало — смішно згадати — неіснуюче слівце "пімпик". Пам'ятаю, якось, коли ми з батьком одягалися вранці, мати раптом озвалася з ліжка: "Які у моїх мужчин пімпики великі!" Я відчув, що її вдаваний переляк був не такий уже й вдаваний, що тим більше було не до речі, бо в мене цього добра й на мізинець не ставало, а до батькового я й не приглядався ніколи. Тож Річард, мабуть, добряче її приголомшив.

— Так,— видавила вона.

— Є ще різниця в психології,— докинула Пеггі.

— От у це я ніяк не повірю,— заперечила мати, яка любила розвивати свою думку сама.— Я проста баба і вірю тільки в те, що бачу і можу рукою діткнути.

— І в бога,— сказав Річард.

Голова її від несподіванки сіпнулась уперед, і, щоб якось умотивувати цей мимовільний порух, мати потяглася за шматочком ковбаси.

— В бога?

— Ми про це перед обідом говорили. Він (цебто я) сказав, що ви вірите в бога.

— А ти ні?

Річард глянув на нас — на Пеггі й на мене,— шукаючи підмоги, яка прийшла натомість з боку самої матері. Вона сказала:

— Я бога бачу й дотикаю весь час.

Звернені на неї очі Річарда знов спалахнули зачарованим сяйвом царівни-жаби.

— Якби я його не бачила тут, на фермі, якби жила не тут, а в Нью-Йорку, то, може б, і не вірила. От для чого ця ферма потрібна — дуже потрібна. А то люди забудуть, що існує ще щось поза камінням, склом і метро.

— В Небрасці тих ферм тисячі,— сказав Річард.

— Я не живу в Небрасці.

— Із автостради, сюди їдучи, ми купу ферм бачили.

— Ті ферми мене не цікавлять. Мене цікавить моя ферма. Хлопець помовчав, міркуючи — це було видно по його за-

тиснених губах,— і зміркував правильно: йшлося не про загальний занепад сільського господарства — йшлося про неї

саму. І він знов повернувся до свого давнішнього запитання, тільки поставив його трохи інакше:

_ А як її — ферму вашу — можна використати?

Мати, дивлячись на Річарда, тицьнула пальцем в мій бік:

_ Як поле для гольфу, але він каже — це задорого.

_ Там, куди ми з татом ходили, багато такої дикої землі,

і все те використовувалось як заповідник для птахів. Правда, там ще озеро було.

_ А тут,— мовила мати,— можна сказати, заповідник

для людей.

Річард, начебто сміючись, виставив зуби з акуратною борозенкою посередині, але звуку не подав.

— Це те місце,— вела вона,— куди люди можуть приїхати, втекти від світу, як я, на годинку-другу, щоб постесу-вати свої кути і знов стати круглими, як колись.

Мене все оте витійство, в якому бриніла прихована нотка розпачу, геть вчарувавши хлопця, почало дратувати своїм безмірним пафосом.

— Мамо,— втрутився я,— відносно того, що землі бракує, ти явно перебільшуєш. Досить раз сісти в літак, і побачиш — землі в нас скільки завгодно. І дешева, поки її в хід не пустять.

— Цить,— сказала вона.— Ми з Річардом плануєм людський заповідник. Я під грушею квитки продаватиму, а він буде обхід робити і значити хворих* яких треба знищити.

— Дивний заповідник,— сказала Пеггі. — Як концентраційний табір.

— Пеггі.— Очі матері враз налилися слізьми і заблисли на світлі.— Людям треба казати, коли їм пора померти; не можна їм у цьому не помогти — мовляв, здогадайтеся самі,— бо це те, чого людина сама визначити не здатна.

Вона підвелася з-за столу і вийшла, хряснувши затягненими сіткою дверима, і її рожева блузка билася об зелень надворі.

Пополудні почало $биратись на бурю. Прозорі хмарки надули непрозорі опасисті животики, і їх зносило дедалі міцнішим вітром. Сидячи за кермом свого гордовитого трактора, я із захватом спостерігав за тим, що вже встиг забути — які живописні сцени уміють розігрувати хмари у цих пагористих краях. Із жевріючого вогнем хмаровиння, що його чиясь рука стратега розкидала цитаделями по примарному континенту неба, лилися на землю навскісні полотнища світла, тіні і пари; видовище воістину історичне за своїми масштабами, тому всі ці зміщення, переміщення, зіткнення хмар приводили на думку політичні ситуації: ось легкі, мов серпанок, перисті хмарки — аристократія, а ось парламент "баранців" демагогічним підступом завойовує грозова туча. І над усім невідступно тяжить материн сплеск гніву чи, може, туги. Після того як хряснули двері, Пеггі спитала:

— Я сказала щось не те?

— Не знаю, може.

— Що ж я такого сказала?

— Та ніби нічого. Сказала, що думала.

— А що — не можна було? По-моєму, вона вмисне вирішила віднести мої слова тільки до себе.

— Моя мати завжди усе відносить до себе.

— Якби не це, вона б до чого іншого прискіпалась. Весь час накручена, весь час на зводі — орудує своїм норовом, як зброєю.

— Будеш ти така хвора, ще й не такою зброєю орудувати станеш.

Річард сказав:

— Можна, я піду спитаю, чого вона злиться?

— Іди, якщо хочеш.— Мене і вразив, і зворушив цей вияв доброї волі. У його віці я теж грав роль миротворця в сім'ї і перестав грати лише після батькової смерті.— їй подобається розповідати тобі про ферму.

— А мені — слухати. І взагалі мені тут подобається. Він глянув на Пеггі, повернувся, і двері хряснули ще раз —

тепер уже за ним.

Пеггі, беручись до брудного посуду, спитала:

— Що мені робити?

— В якому розумінні?

_ В прямому. Що мені робити цілий день. Чим зайнятися, аби добути якось цю каторжну гостину.

_ Чим хочеш. Книжку читай. Смажся на сонці.

Розпалась іще одна коаліція хмар, затопивши сонячним світлом острівці зелені, що їх було видно крізь шибку дверей на ґанок: клаптик землі в саду, пучки трави під самими східцями, гілку горіха, що нависла над ними, бляклий кущ гортензії, віддвілий кілька місяців тому.

— Не знаю,— сказала вона, відкидаючи назад волосся.— Дуже вже все це складно.

— Що тут складного? Трохи такту, і все.

Я сам дивувався, звідки в мене цей сердитий тон. По той бік сітки з'явилось Річардове лице:

— Мамо, я йду полоти з місіс Робінсон. Вона мене навчить, як бур'яни відрізняти. Ми будемо там, на городі за садком.

— Не перегрійся на сонці,— сказала Пеггі.

Над Річардовою у дверях виникла материна голова. Рис обличчя за сіткою майже не видно — кам'яна голова богині, відвойованої у моря.

— Не сердься, Пеггі! — гукнула вона досередини.— Щодо концтабору, то ти мала рацію. В мене й справді німецька

пристрасть до порядку. Посуду не мий, поскладай лиш — я потім помию.

їхні кроки зашурхотіли по східцях і стихли. Коли Пеггі простягла руку по тарілку, я погладив її стужавілу від напруження, змалілу грудь і сказав:

— Нарешті самі. Покохаємось?

— Від тебе сіном несе,— відповіла вона.— Мені чхати захочеться.

Відчувши у її тілі неподатливий опір, я дав їй спокій і пішов косити між розгуляних хмар.

Ідилія з часом почала набридати, а час рухався так повільно! Здавалось, минуло півдня, і я ще раз навідався додому, щоб ковтнути води,— в порожньому будинку цокав годинник, показуючи щойно десять хвилин на третю. Посуд хтось помив і сховав у шафки. На моріжку за рогом — трава тут була м'яка й косилася легко, як ніде,— розстеливши індіанський плед, спала Пеггі в купальнику.

— Ти спиш?

— Ні.

— Добре тобі тут?

— Так собі.

— А де моя мама з твоїм сином?

— На городі.

— Я їх там не бачив.

— Ну, то десь інде.

— А ти як — за весь час ні разу до них не навідалась?

— Я тільки півгодини, як з хати вийшла. Мила посуд, прибирала. Там у кожному кутку павутиння повно. Вона що, мітли в руки не бере?

— У неї мати була дуже беручка, тож ніколи було навчитися.

— Чого ти завше шукасш їй виправдання?

— Це не виправдання. Раціональне пояснення, як сказав би Річард.

Пеггі, що досі лежала долілиць, розкинувши віялом волосся, наче вона летіла в повітрі, повернулась навзнак, блиснувши до сонця животом, і накрила рукою очі. Губи її під напором сонячних променів розтулилися. Між стегон виднілись де-не-де бурштинові завитки волосся.

— Я люблю тебе.

По її тілу, такому знадливому в своїй наготі, якої не здолали прикрити дві смужки бузкової у вузликах-горошках тканини, перебіг дрож, мов у вередливої дитини, коли її ненароком торкнути. Хоча я ЇЇ не торкався — не смів. Не приймаючи руки, вона обізвалась:

— Чомусь тут я цього не відчуваю. Ти надто — як би його сказати? — зайнятий. Метушишся, трусишся над нами весь час, і тим ще гірше робиш.

— Ще гірше? А хіба щось погано?

— Звичайно, погано. І ти знав, що так буде.

— По-моєму, Річардові тут добре.

— Вона з ним заграє — щоб хоч якось мені дозолити. Але байдуже. Факт, що мені треба сигарет і що в мене починається.

— Тампони маєш?

— Ні, цього теж треба. Я не сподівалась, то й не взяла з собою.

— Може, в матері є.

— Вона в тебе чудо, та, мабуть, не в усьому, дорогенький. Я почервонів — просто тому, що пригадався інший візит,

десятирічної давності, коли в Джоан виникла та ж сама проблема і вона дістала все необхідне у матері. А зовсім давно, ще в Оліндженрі, мене якось добряче вишпетили за те, що я біля кошика для сміття бавився біленькими іграшковими телескопчиками. І хоч, стовбичачи біля неї в мішкуватих батькових штанах, я почувався мов блазень, душу мою переповнювало бажання воістину царське — подарувати Пеггі дитину і звільнити її від усіх цих страждань.

— Я скажу мамі, що треба організувати вилазку за покупками. Харчі, певно, теж кінчаються.

— Здається, ми проїжджали якусь крамничку — за милю перед тим, як звернути на вашу дорогу.

— То Хартцова крамничка. В нього там усі — меноніти, сигарет не продають. Де найближче можна купити сигарети — то це за п'ять миль звідси, як їхати в Олтон, у Пот-тейджера в Галілеї.

— В Галілеї?

В її устах це подіяло, мов чари. Світ ураз обернувся на чашу, по вінця налиту світлом. Я підвів очі і, вражений,застиг: луг, дерева між ним і мною — молоденька акація, чорний горіх, голуба ялиця, що колись була не більша за мене, трава на подвір'ї — все це втонуло в сліпучому безгомінні, в абсолютній, зримій тиші, немов тільки що пробриніла верхня нота октави у гамі життя,— кожен восковий листочок, кожна сріблом полита травинка були так досконало висвітлені млистим серпневим сонцем, що серце мені закалатало, мовби прошите наскрізь. Але тут же видіння стало мерхнути поволі, розмиваючись співами птиць і комах — цією незмінною і невидимою течією у плині сільського спокою.

Сонце сховалось. Пеггі так само лежала, прикривши рукою очі. Проїхала машина листоноші, здійнявши хмару рожевої пилюки. Я побіг до поштової скриньки, але там нічого не було — лише непотрібна цидулка для абонентів та адресований матері конверт за підписом доктора І. А. Граафа. Мати з Річардом якраз показались у протилежному кінці садка — вони ходили ген у той самий гайок, що відділяв наші землі від угідь через дорогу, які чекали на забудову. Я рушив їм назустріч,

навпростець через сад, щоб віддати мамі пошту й поговорити про покупки.

— А ми щойно лисячий послід бачили,— оголосив Річард.— Він темніший і рідший, ніж у байбака.

— Знов лисиць розвелось,— сказала мати.— І завжди так — як не лисиці, то фазани,— по черзі. Зараз період на лисиць. А п'ять років тому фазани просто на ґанок приходили.— Примруживши, вона глянула туди, де лежала Пеггі.— Сподіваюся, Семмі Шелкопф не ходить сьогодні з біноклем.

— Це я їй сказав полежати на сонці. Вона перемила посуд і поприбирала у вітальні.

— От і добре,— легенько засміялась мати, подавшись назад від мого різкуватого тону.— От і добре. Я обома руками за природу — чим ближче до неї, тим краще.

— Нам треба купити сигарет.

— Я думала, ти вже не куриш.

— Це не для мене,— для Пеггі.

— Скажи їй — від тютюну зуби жовкнуть.

— А мама не затягується,— озвався Річард.— Тато завжди сміється з того, як вона курить.

— Коли ж це він бачив, як вона курить?

— А коли по мене приходив і потім, як приводив додому.

— Пеггі ще дечого треба,— сказав я матері,— з жіночого асортименту.

— А-а!

— Так що доведеться комусь їхати до магазину. Ти вже не така охоча сідати за кермо, як раніш?

— Сідаю, коли мушу. Але після того випадку в червні боюся. Сама я не проти загриміти на той світ, та наражати на це інших, по-моєму, непорядно.

— Гаразд, поїду я. Харчів докупити?

— Напевно. Треба глянути в льодівню і порадитися з Пеггі.

Це слово — "льодівня",— хоча йшлося про звичайний холодильник,— перенесло мене назад в Оліндже р, у світ дитинства, де кожна така вилазка, навіть найзвичайніша, була захопливою подією.

— Обов'язок організувати експедицію покладається на тебе,— оголосив я.— їдуть усі, хто хоче. А я, поки ви зберетесь, іду косити.

Мати поклала долоню мені на чоло — чи не загаряче.

— Тільки не перепрацьовуйся. Не забувай — ти тепер городянин.

— А часом, коли він мене приводив,— сказав мені Річард, по-дитячому гордий, що до слів його тут прислухаються,— він навіть ночував у нас, і вранці ми снідали разом.

Вони пішли далі, спускаючись через сад до будинку. Мати нахилилась, підіймаючи мотику з високої трави. Пеггі підвелася їй назустріч. Можливо, мені лиш привиділось, що вона, встаючи, хтиво якось гойднула стегнами й зухвалим жестом відкинула волосся з очей. Чоловіка її я стрічав тільки раз, у Нью-Хейвені, коли ми заїжджали до нього забрати Річарда, повертаючись із Труро після нашого медового місяця — точніше, чотирнадцяти днів, десять з яких лив дощ. Східці, вибиті в піщаниковій скалі, що виводили на пляж і осипалися під ногами, здавались мені сходами Іакова, а розмаїття гладких камінців гальки — чудом природи; мжичка і мряка скрадали нас від світу, але не від нас самих, і я був безтямно щасливий — такий щасливий, що серце, здавалось, переступало дозволену йому межу блаженства і — коли Пеггі засинала поряд під шурхіт дощу в маленькім нашім котеджі з його плетеними кріслами, детективами воєнних років і мушля-мй-попільничками — серце моє блукало в такій безутішній самоті і печалі, де все інше перестає існувати. Термін оренди швидко скінчився. Річардів батько — Маккейб, як вона завжди його називала, не по імені — працював заступником декана у Йєльському університеті. Наготувавшись його зненавидіти, я, на свій подив, навіть сподобав цього чоловіка. Одного зросту з Пеггі, рудий, сором'язливий і вже лисіючий, він мав вигляд боязкого зовні, однак певного себе, вродженого вченого. Колись моя мати мріяла, що я стану поетом чи принаймні вчителем; жодної з цих надій я так і не виправдав. У Маккейбові ж я бачив того, ким міг би стати й сам. Фізично він був до неприродності молодий. Теніс і бадмінтон виробили у ньому лаконічність, пружинистість рухів. У чітко окреслених, аж надто червоних губах було щось від вампіра, мовби він і справді смоктав кров своїх студентів. Завчена, завжди напохваті, усмішка з чарівливою, як у Річарда, прогалинкою між зубів, а очі — темно-карі, хмурні, безрадісні — готові були, здавалось, ту ж мить по-дитячому налитись стражданням. Професійна звичка вести бесіду, що виявлялась у надмірній уважливості до нас, іноді — коли в Пеггі нервово зривався голос — зраджувала

його, і він неспокійно вертів зап'ястями, ніби поправляючи манжети сорочки. З колишньою своєю дружиною він тримався люб'язно й розважливо, але дуже вже, як здавалось, обачно.

Після цього знайомства мені захотілось докопатися-таки, хто ж кого покинув. Досі я гадав, що все йшло від Пеггі: Пеггі прийняла рішення, Пеггі наполягала, Пеггі боролася і виборола свободу; однак безрадісний блиск у круглих карих очах декана Маккейба справив на мене дивне, суперечливе враження, яке ще посилив підкреслено міцний потиск його руки при прощанні. Здавалось, він так багато прагне втиснути у цю коротку мить контакту зі мною — співчуття, готовність простити, утвердження власної переваги, відчуття полегкості, що я виявився цілком незлобивою людиною, вдячність, ненависть — що ще? Я так і не зумів добитися від неї, чим же він їй не догодив. Просто у нас темпераменти різні. Я це відчула перша, а в Маккейба вистачило такту визнати, що так воно і є. Але що саме тебе не задовольняло? Він жорстоко поводився з тобою? Гуляв? Та ні, не зовсім. Як це — не зовсім? Ну, поки я сама його на це не штовхнула. То ти його сама підштовхувала? Мимоволі — спочатку. Вона відкинула назад волосся. Може, він імпотент? Який там імпотент! Не плети дурниць, Джо. її протест здавався надто бурхливим — машинальний, несвідомий рефлекс, вироблений постійною звичкою самозахисту. Я ж не мав на думці почути від неї, що вони взагалі ніколи не кохалися. Чи, може, мав? Так чим же він тоді тобі не догодив? Не знаю. Не можу цього пояснити. З ним я якось не відчувала себе жінкою. А зі мною? З тобою — так. По чому ж це відчутно? Ти так поводишся, ніби я — твоя власність. Це чудово. І цього не можна навчитися. У тебе воно само собою виходить. А в нього не виходило? Він був самозакоханий і несмілий. Я йому була тягарем. Він любить книжки і чоловічу компанію. І тому не одружується? їй досить було сказати: "Так", але вона сказала: Тому, і ще тому, мабуть,— додала безтурботно,— що йому здається — він мене й досі кохає.

Хмари, що повивали це розлучення, нависли над полем, де я косив. Небо, яке донедавна було армадою цитадельних укріплень й ареною політичних маневрів, приступило до анатомічного розтину мертвого нині шлюбу: ось просвітлена рука, що, здається, заснула на спотвореній жіночій груді; ось темні громаддя дощових хмар, наче сварливі адвокати; ось гострий голос Пеггі врізався лезом у п'ятикутний моріжок блакиті. Я, як міг, відганяв від себе думку, розбурхану матір'ю, що я — дурень з дурнів, що в очах Маккейба я був гідний сміху й жалю. Раз вона спала з ним після того, як вони розійшлися, розлучилися офіційно — це може означати тільки одне: що вона хотіла його повернути, але так і не домоглася свого.

Затрубив клаксон.

Під'їхала мати старим батьковим "шевроле". Я покинув трактор серед поля, обтрусив сорочку. Поруч з матір'ю сидів Річард.

— А Пеггі де? — спитав я.

— Сказала, що не поїде. Не хоче перевдягатися.

— Ти її чемно просила?

— Дуже чемно — правда, Річарде? — Мати посунулась, звільняючи мені місце за кермом.

— Вона сказала,— озвався Річард,— якщо тільки вона нам не потрібна, то краще вдома залишиться.

Я чомусь їм обом не вірив.

— Якось не по-товариськи виходить. Це не страшно, що вона лишиться сама?

— О господи! — сказала мати.— Ми ж через п'ятнадцять хвилин повернемось! А собаки для чого? Я тут сім років щодня була сама, а ось уже рік і щоночі,— і ніхто ні разу пальцем не торкнув.

— Але...

— ...з мене прибуток невеликий — ти це хочеш сказати? — Розгарячіла, вона не знала стриму, і я й слова не встиг вставити, щоб заспокоїти її: — Що ж, тоді ти лишайся, ми з Річардом самі поїдемо — не уявляю тільки, що люди скажуть, чого це раптом мені тампонів заманулося. Зрештою, пусте — в Галілеї мене й так за пришелепкувату вважають. Хоч Пеггі, по-моєму, куди краще зуміє постояти за себе, ніж усі ми, разом взяті.

Я сів за кермо, відпустив зчеплення, як звик був на тракторі, і старий "шевроле" незграбно шарпнувся з місця. Здавалось, у його металевому тілі ще й досі живе батькова звичка шаленої, беззастережної їзди. З путівця ми виїхали на мощену містечкову дорогу, а звідти на шлях, яким їхали вчора, звернувши на південь від автостради. Шлях провадив в Олтон. Через милю знайома, щебенем крита дорога влилась у нове чотирьохрядне шосе із сизою пунктирною лінією посередині. Білі стовпці були оснащені вгнутими рефлекторами.

Між двома берегами гладко обтесаних вибухом червонуватих скель шосе протинало гору, що її огинав старий шлях, і нас несло в Олтон з відчуттям, якого я ніколи не знав: це було, мов чаклунство. Начебто ми пливли, зовсім не торкаючись землі.

— Де ми є? — запитав я.

— На задвірках ферми Бенджі,— відповіла мати. Бенджі Хофстеттер доводився їй — і мені — родичем.— Власті виплатили йому чималеньку суму,— з гордістю додала вона.

Угідь, які ми з батьком так часто проїжджали по дорозі до школи і зі школи, не було; замість затоплених в зелені закрутів, замість затишних просік, що мигтіли обіч, замість рекламних щитів на стінах сараїв — замість всього цього, що незмінно вписувалось у скрижалі нашого щоденного паломництва, тепер пролітали мимо якісь невиразні картинки з пожухлою недоглянутою травою і розкришеною глиною. Мати, нітрохи не пригнічена цим, на відміну від мене — швидше, навпаки, сказала тільки, що тепер до торгового центру на околиці Олтона можна добратись за стільки ж часу, як до Галілеї — містечка, що раніше було на пів-дорозі.

їй конче хотілося саме в торговий центр. Яскраве розмаїття товарів, всюди музика, сюрреалістичне нагромадження автомобілів — серед усього цього я, виринувши з батькової запилюженої машини, почувався, мов гість з того світу. За моєї пам'яті тут колись було міське звалище сміття, оздоблене невеликими сморідними багаттями й рудими, мов іржа, бур'янами. В універсамі ж нічим не смерділо й не пахло, бо навіть ріпу тут пакували в целофанові мішечки, і в повітрі стояла рівномірна, ледь кислувата синтетична прохолода. Мене дратувала жадібність, з якою мати і Річард сновигали в проходах, розбагатілі моїми грішми. Мене тягнуло до Пеггі — гризла думка, що раптом час зробить якийсь жорстокий зигзаг, і вона постаріє або й зовсім зникне, і я лишуся ні з чим — зостанеться лиш ця реальність, ця гнітюча тінь моєї матері, ця голодна дитина — втілення мого власного "я", це блискотливе роздолля дешевих товарів,— все це убоге багатство.

Річард з матір'ю не квапились, черги до кас тяглися чималенькі, і тільки коли пакунки були вже в машині, я подумав, що Пеггі, мабуть, увечері залюбки випила б джину з тоніком. Винний магазин, власність штату, містився по той бік автомобільної стоянки. Асфальт, раз по раз розм'якаючи за день, повикривлював лінії-позначки. Мати пішла з Річардом до аптеки купувати йому окуляри від сонця. Наша поїздка немилосердно затягувалась. А поки ще доберемось додому — вийде більше години. Натискаючи на газ по дорозі назад — чари, навіяні білим широким шосе, якось уже пригасли,— я згадував свою дружину у страдницьких позах. Згадався той час — немалий шмат часу, який я волів би забути,— коли впродовж двох років через мою нерішучість вона зазнала стільки розчарувань і принижень. Я знову побачив її того блідого недільного ранку на початку березня, коли після першої відвертої, болючої розмови з Джоан попереднього вечора я стрівся з Пеггі в парку. Річард вигойдувався, їздячи туди-сюди на велосипеді — різдвяному дарунку, якого Пеггі з ощадливості купила йому на виріст. Я сказав їй, що пообіцяв Джоан почекати півроку, не приймаючи жодного рішення — шість місяців, протягом яких ми не повинні зустрічатися — інакше домовленість не матиме сенсу. Вона тільки кивала головою — весь час кивала й кивала на знак згоди, мовби все так і мало бути і вона схвалює мій намір, мою великодушність щодо Джоан, мою самопожертву,— тому я був такий ошелешений, коли вона раптом уткнулась обличчям мені в плече, крикнувши просто в пальто: Іди, іди собі, Джо! — і вибухнула гарячою лавою сліз, що обпекли мені шию, і я збагнув, що її зовсім не тішить моя перемога над коханням до неї, бо це кохання — вона сама, це єдине, чим вона живе — моїм коханням до неї, і бачить, що нею знехтували, бачить перед собою нескінченну порожнечу, в якій нема і ніколи не буде нас поруч удвох — порожнечу, що я її в цю мить (сірий хідник, кілька чорних на талому снігу постатей парафіян, дерева, що починають набухати бруньками, няні-негритянки в прозорих ботиках) не

бачив ніяк. Пригадалась вона півсидячи в ліжку, г0ла — струнка шия і плечі окреслені чітко на тлі волосся, крізь яке просочується сяйво міських вогнів у вікні з синіми верхніми шибками,— і голос, незвично тоненький, поривчастий: Ти мене забудеш? А на ранок — так, здається, це було саме того ранку, коли я, поїхавши начебто до Сент-Луїса, прокинувся в Нью-Йорку й побачив, що падає сніг. По той бік вулиці навпроти її вікон кожна брунька, тулячись міцно до голих гілок платанів, накрилася білою підківкою. Одягаючись (синхронно із вірним моїм двійником у Сент-Луїсі, що саме квапливо збирався на літак о дев'ятій сорок), я поставив на програвач платівку, яку приніс ще вчора увечері і якої пекуча потреба любові не дала нам прослухати. Це був Бах у виконанні джазового хору: во-де-оу-у-у, ла-ла-лалала. Лункі, мов дзвони, голоси лилися навзаводи крізь бароккову партитуру, мокрий сніг за вікном, скошений вітром, квапився долі у тому ж таки, здавалось, грайливому ритмі, Пеггі плюс-калась у ванній, а я стояв приголомшений, у штанях і чистій білій сорочці, що якось дивно холодила тіло, наче тому, що мала би бути в далекому звідси південному місті; стояв босий на м'якому болівійському килимі, де ми недавно лежали, вчарований містом по той бік підвіконня, на якому Пеггі накришила хліба для горобців, і відчував, що хтось прохромив моє серце у точці, де все це перетиналось — і сніг, і Бах, і плюскіт води у ванній. Ніколи ще до мене не приходило таке ясне усвідомлення щастя і — разом з тим — крихкості цього почуття, що межує з божевіллям. А коли — вже у щоденному, діловому костюмі — я зібрався іти (мій бездоганний двійник у цю пору летів літаком на північ), вона раптом сказала жалібно: Не приходь більше, Джо. Мені щораз важче прощатися з тобою. Вибач, я не вмію інакше, я хотіла бути тобі милою, звичайною коханкою, але благородства нестає. Не великодушна в мене натура. Іди, йди назад до Джоан і будь добрий до неї. Це я все напсувала — не треба було мені закохуватись. І коли я вперше — до строку — сказав, що готовий кинути Джоан заради неї, вона закричала: Нізащо! А

діти твої! Я б собі ніколи цього не простила! Образи поставали у спогадах заломлені, мовби її біль затоплював, як вода. При зустрічах з Джоан обличчя у неї скляніло від страху, що переходив у погорду, при прощанні зі мною брезкло, рожевіючи, готове розплакатись, а при наступному побаченні стрічало мене бліде від утоми, і кожного разу вона приймала мене до себе і в себе, як невідворотний дамоклів меч; і, згадуючи, я питав сам себе — навіщо я змушував її стільки страждати, чи, радше, яким таким правом я вимислив усю цю спокуту? Уява малювала її самотньою зараз, безпомічною і зґвалтованою, дарма що свою чашу горя вона вже випила до дна — господь, я знав, любить поіронізувати і може, не задумуючись, докинути ще й це.

Поруч зойкнула мати: поспішаючи думкою на порятунок,, я перевищив швидкість. В машині мати завжди була неспокійна — просто диво, як вона любить власне життя.

Широке біле шосе, розлетівшись одним із трилисників, у розмаху яких є щось від фіглярства, поступилось старому чорному шляхові, звідки я звернув на сіру шурхотливу дорогу, потім на наш путівець г тут, нарешті, побачив Пеггі й розсміявся, бо вона — в купальнику — стояла на гребені, що ним закінчувався город, і махала мотикою.

Рішуча постава, надмірний від незвички запал, з яким вона лупцювала грядку, підкреслювали пишноту її фігури, що звужувалася донизу й на рівні щиколоток, здавалось, пропадала в землі. Ми зупинились під тією самою грушею, що вклала у кілька вцілілих гілок усю свою плодоносну силу, і вийшли з машини. Голова в мене нила на тім'ї, наче шкіру там хто стягнув.

— Чого це вам так смішно? — спитала Пеггі.

— Ти дуже гарно виглядаєш, Пеггі,— сказала мати.— Не звертай на них уваги. Ці чоловіки завше так — спочатку норовлять зіпхнути на нас свою роботу, а коли ти працюєш на них, ще й сміються.

Найголосніше сміявся Річард.

— Мам, по-моєму, в тебе костюм не цілком відповідний,— сказав він.

— Дивись тільки, щоб боби не підважити,— сказала мати.— У них неглибоке коріння.

— Я старалась, щоб у мене було, як у вас,— мовила Пеггі і брудною рукою відкинула волосся з лиця. Босі її стопи з нафарбованими нігтями, розпластані на землі й замур-зані по щиколотки, як у дитини чи в циганки, були неймовірно зворушливі; бажання, що виповнило мене, мабуть, передалося назовні, як запах чи хвиля тепла, бо вона раптом зіщулилась, знічена, і я зрозумів, що лиш увиразнив її наготу, підкреслив беззахисність скупого її вбрання.

— Щось голова починає боліти,— сказав я, відвертаючи материну увагу.— Може, в тебе знайдеться якийсь татів капелюх?

— Ти таки перегрівся,— мовила вона.— Більше не коси.

— Треба скінчити.

— Бажано б, але що забагато, то нездорово. Не надривайся мені на зло. Надірвешся, а тоді твоя жінка скаже, що це я винна.

— Мамо,— сонце ж за хмарами. І вже четверта година.

— Пеггі, ти як думаєш — йому не задосить? Його батько теж такий до роботи був — впреться на своєму, а потім блює цілу ніч. Робив, як кажуть, усім приємність.

— Нема куди відкладати,— сказав я.— Завтра неділя.

— І що, як неділя? — спитала Пеггі, ляскаючи комарів, що зліталися до неї.

— Мама нікому не дозволяє працювати в неділю,— пояснив я.

— Так-так,— сказала мати,— смійся над старою забобонною жінкою.

Пеггі спитала:

— Ви що, й справді осуджуєте, як хтось працює в неділю?

Тепер уже випливла на поверхню — і знов через мене — материна беззахисність. Вона сказала:

— У нас це майже що непристойним вважається. Зрештою, зарослі поля старої баби теж світять в очі, як зад у канаві.

— Як що? — перепитав Річард.

— Це з Біблії,— сказала йому Пеггі.

— Як знаєш, Джо,— вела своєї мати.— По-моєму, з тебе досить. Решту Семмі докосить, або й сам приїдеш на другу суботу, раз намірився скінчити.

— Зовсім немудро,— втрутилася Пеггі, стривожена надто вже близькою перспективою наступних відвідин.

Мати повернулася до неї:

— Мудро чи ні, але, судячи з виду, мій син повинен негайно кинути цю роботу.

— Який же у мене вид? — спитав я.

— Блідий і в рум'янцях.

— Як одне, то не друге. Он дощ збирається, а я хочу принаймні велике поле скінчити. Дай-но мені попишатися зробленим ділом. Єдине, чого мені треба —татового капелюха.

— Він зроду капелюхів не носив. Дивно, як ти цього не пам'ятаєш.

— Я можу косити,— сказав Річард.

— Оце ідея,— сказала мати.— Хай хлопець проїдеться кілька разів. Покажи йому, як, а сам з-під груші слідкуватимеш.

— Навіть і не думай,— відрізала Пеггі.

— Ну, мамусенько! Ну, будь ласка! Я обережно!

— Чого ти його дрочиш? — озлився я.— Геть хлопця збаламутила.

— А я не дрочу. Якщо я в п'ятдесят могла за трактор сісти, то Річард і поготів. Уміє ганяти велосипед по Нью-Йорку, то й цього навчиться.

— Велосипед можна спинити, коли хочеш,— сказав я.— А для трактора треба мати зовсім інший комплекс навичок.

— Ну, прошу тебе, дуже-дуже прошу! — Річард почав підскакувати, як покришка на киплячому казанку, і обличчя його, звернене до Пеггі, освітив боязкий запал, що нагадав мені його батька.

— Треба бути без серця,— сказала матері Пеггі,— щоб до такого додуматись. Про це й мови не може бути.

У тої сіпнулись губи, втягуючи коротенький смішок, що ним вона завжди боронилась від несподіванок.

— Наші сільські хлопчаки все вміють робити.

— Він не сільський хлопчак,— вставив я.

Мати вдячно повернулась до мене і зробила спробу вивести тему розмови на верхів'я чистої фантазії, щоб збутися її зовсім.

— Як же Річард зможе завідувати моїм заповідником, коли він трактором їздити не вміє?

— Нічим він у вас завідувати не буде,— відрубала Пеггі.— Не сподівайтесь, що зробите з нього другого Джо.

Мати — зранена, згнічена тим, що хитрість її не вдалася — промовила тихо:

— Дорога моя Пеггі, мені й одного Джо достатньо.

— І мені теж,— докинув я.

Та жодна з них не всміхнулась, навіть не глянула на мене.

Річард слухав усе це, не здогадуючись, що доля його вже вирішена. Він поторгав Пеггі за нижню половину її убрання:

— Я тільки трохи повчуся, мам... Урок перший, Leçon Première — підлабузнювався він, нагадуючи про навчальну програму телебачення, яку вони колись, ще до мене, дивилися разом.

Пеггі грузько присіла біля нього — западинка між грудьми у неї змокріла — і, обнявши сина за стан довгими руками, сказала:

— Можеш залізти на сидіння і пошарпати ручками, тільки щоб мотор був вимкнутий. Але спершу іди до хати, поможеш бабусі віднести продукти.

1 Урок перший (фр.).

— Хороша ідея,— озвалася мати.

Затамувавши подих, я відчув, що разом з людським затором довкола мене починає розсмоктуватись і клубок у грудях. Річард з матір'ю сіли в машину і поїхали додому. Я крикнув їм

навздогін, щоб знайшли капелюха. Пеггі знову взялася сапати. Я поклав руку на держак.

— Вибач,— сказала вона.— Вона мене розізлила. —— Що ж поробиш. Вийшла ти з бою красиво.

— Я й досі зла.

— Злися на мене.

— Я й на тебе зла.

— За* віщо?

— Ти весь час тримаєшся осторонь. Чекаєш, аж поки ми погиркаємось, а тоді починаєш мирити.

— Я був на твоїй стороні.

— Я цього не відчула.

— Вся ця затія з трактором не мамина, а його — він сам захотів.

— А вона підтримала. Ідіотська затія. "Ідіотська" було явним перебільшенням.

— Ти ж чула — тут усі хлопці на тракторі їздять.

— Ідіотська.

— Скажи мені одну річ. Маккейб спав з тобою після розлучення?

Пеггі видивилась на мене і, відкидаючи волосся з чола, лишила на ньому брудну навскісну смужку.

— Звідки ти взяв?

— Річард похвалився, що його батько іноді лишався ночувати.

Коли Пеггі не всміхається, вона машинально кривить рот, опустивши лівий кутик уст.

— Він — людина надійна. Я його знала і думала, що так буде краще для нас обох.

— Ну ясно!

У відповідь на мій погляд вона лиш стенула плечима.

— Той клаптик паперу ще не всьому кладе кінець.

— Я знаю. Дуже добре знаю. По-моєму, ти забуваєш, що я мав прекрасну нагоду в цьому переконатися.

— Ну, то й не дивися на мене так.

— А як я дивлюся? Я просто бачу, що ти дуже красива, аж надто — практично, тобі і не треба стільки краси,— а мені завжди сумно, коли щось пропадає намарне.

— Ага. Ну, то можеш вважати, що я не хотіла пропадати намарне.

— Але ж ти і з іншими в той час зустрічалася.

— У той час ні. Це ж було відразу після розлучення. Багато років тому, Джо.

— Чого ж тоді Річард так добре усе пам'ятає?

Вона опустила очі, пробігаючи поглядом по держалну мотики аж до опертих без діла зубців; про те, що вона бреше, говорила, здавалось, навіть брудна смужка на чолі, схожа на комету.

— Дивно,— сказав я,— що до інших мені байдуже, а от до Маккейба-бідолахи, який мені чимсь навіть сподобався,— аж ніяк.

— Просто інші для тебе реально не існують,— сказала вона і, відчувши свою нетактовність, додала: — Для мене тепер — теж.— І підставила губи для поцілунку. Я не противився; від губ її лишився присмак теплої пилюки. Вона обняла мене — ті ж самі довгі, світлим пушком вкриті руки, які щойно обіймали Річарда, лягли мені на плечі — і шепнула: — Слухай. Все це було, коли ти ще для мене не існував, і перейматися цим не варто. Це так, ніби ти переймаєшся чимсь, що було ще до твоєї появи на світ. Хіба ти не відчуваєш, що я тебе люблю?

Мені хотілося внести ясність:

— Я відчуваю, що ти — жінка, яка вміє любити, і що бути з тобою в ліжку цим разом припало мені.

— Ні,— сказала вона.— Так виходить, що я звичайна шльондра, а насправді воно не так, і причина якраз у тобі: Це ти зробив мене жінкою, яка вміє любити — тільки ти, бо ти вмієш приймати любов, і цього тебе твоя мама навчила. І це прекрасно.

— Талант слабака,— вважав за потрібне відгукнутися я.

Дорогою ішов Річард з капелюхом. Капелюх був не батьків, а материн — широкий в'єтнамський бриль із плетеної соломки зі стрічкою, що натягувалася під підборіддям і була кріплена шовковим шнурком. Коли я його надягнув, обоє — і Річард, і Пеггі — розсміялися. Довершивши свій блазенський стрій, я почимчикував разом з Річардом через стернисте поле, поміг йому залізти на сидіння й показав, не вмикаючи запалювання, як працювати ручками і педалями. Хлопець — маленький король з ямочками на щоках, возведений на трон під ореолом неба — був^з давал ось, цілком задоволений. Після уроку він пішов назад на город, до Пеггі: тицьнув кулаком їй у живіт, і якусь хвилину я спостерігав, як вони жартома б'ються навкулачки. Поверх їхніх голів, на одній-єдиній дротині, що несла до нашого дому електрику, темніли шпаки та галки, немов розділові знаки невидимого речення. Я сів на трактор і знов узявся косити. Цикорій та золотушник вже позгортали пелюстки, позіщулювались перед загрозою близького дощу. Крізь гущу хмар прорвалася смуга надвечірнього сонця, і на землю впала моя химерна тінь з величезною кулею замість голови. Під капелюхом було сутінкувато і затишно пошурху-вало, мов у курені. Я перевів трактор на четверту швидкість і пустився наввипередки з погодою. Раз ліве колесо провалилось у нору байбака, і від удару я ледь не злетів з сидіння. Весь час поки я вів атаку на свої прямокутники — дві фаланги нескошеної трави,— з-попід хмар, нерухомо пливучи за вітром, назирав канюк. Та ось на руку мені впала крапля; ще одна, наче нігтем, стукнула об капелюх. Фаланги змаліли: одна перетворилась у довгастий трикутник, друга набрала невиразної подоби пісочного годинника. Я спрямував трактор до вершини трикутника, вернувся назад по гіпотенузі і знов повернув до вершини. Об сірий капот вдарила важка крапля і тут же випарувалась. Ще одна. Пробіг Річард, втікаючи червонястим путівцем додому, але Пеггі так само стояла на

гребені, вимахуючи мотикою. Дощ, заявивши про себе, вагався, відтягував час; я покінчив з трикутником і взявся до "годинника". По небесній території, помережаній перлистими смугами, швидко простувала розкуйовджена сиза хмара. І врешті дощ, востаннє набравшись духу, зітхнув і пустився на землю, обережно спочатку і ніжно, як з дамського пульверизатора, а тоді з такою неслабнучою силою затарабанив по капелюхові, вмить намочивши мені коліна, що закриті чашечки квітів під цим барабанним дробом аж підскакували,і від дошкульних ударів залисніла трава. Я проїхався ковзким трактором по схилу "годинника", перерізав його і, з'ївши серединку, лишився з двома трикутничками у кілька гін завширшки. На останньому розвороті я із здивуванням помітив чиюсь постать — край поля на дорозі стояла Пеггі під дощем і стежила за мною. В руках у неї була мотика, і, під'їхавши ближче, я побачив, що рудаве її волосся прилипло до голови й спливає просто по обличчю; на опущених повіках, на щоках, що ледь розступилися, наче вона от-от мала посміхнутись, лежав вираз спокійної готовності перетерпіти весь цей шквал фізичних відчуттів — такий вираз буває на лицях померлих. Не всміхнулась вона і тоді, коли я, гуркочучи на вибоїнах, виїхав біля неї на дорогу і крикнув, що вона божевільна,— а просто пішла за трактором, не підводячи очей, мов наложниця з почту в якійсь урочистій процесії, і босі ноги її блищали, обережно вибираючи дорогу між бурої твані й каміння, що його дощ обточував на очах. Мене неабияк зворушило оте її вірне чекання — я думав про тіло, віддане ради мене на поталу дощу, і мріяв дістатись чимшвидше під оберіг, зіскочити з трактора, вхопити її в обійми і кинути просто на засохле болото, змішане з солом'яною січкою, що чорними крупинками пристане до її мокрої білої шкіри. Та оборогу не було, і поки я заводив трактор у вузьке стійло, Пеггі попростувала подвір'ям до будинку, повільно бредучи по траві біля стайні, де я колись бачив, як мати обганяє батька під дощем. День закінчився.

У будинку стояв запах її мокрого волосся. Мати розтопила в каміні вишневими поліньми, і моя дружина — вже не в купальнику, а в комбінації, мережаній долом і на грудях — сиділа біля вогню, закинувши ногу на ногу, з голубим рушником поверх плечей, і сушила волосся. Полум'я, здавалось, загрозливо впліталося в спадаючі завісою пасма; голову вона схилила наперед і наосліп масажувала пальцями шкіру. Поліна, осідаючи, потріскували. Річард читав книжку; нога його, перекинута через бильце крісла, гойдалася, мов маятник. Дощ обвіював стіни будинку, владним жестом обмахував шибки, за якими виднілася стайня, зблискував живими іскрами в шелесткій зелені винограду над вікнами, що визирали на луг. У кухні мати розставляла тарілки.

— Вони не будуть проти, якщо ми трохи раніше повечеряєм? — тихо спитала вона, коли я переходив кухню, прямуючи до сходів.

— їх і спитай,— відповів я.

Я відчував, що там, на городі, матері вдалося взяти гору над Пеггі, виставити її в гіршому світлі, і ця перемога підкосила моє терпіння. Хай не пробує удавати, ніби ми з нею в змові проти двох чужих нам людей. Досить з мене цих ігор.

Все ж, на сходах, коли я почув, як мати питає щось, а Пеггі їй охоче відповідає — що саме, я так і не розібрав,— мені стало самотньо і якось аж холодно. Нагорі я скинув мокрий одяг і, голий, вештався по кімнаті у натовпі привидів. Ось підлога у місці, де бабуся моя, пориваючись встати з ліжка, впала й померла, ховає свою історію під непроникним видом зачовганих мостин. Ось вікно, що так само дивиться на подвір'я, на стайню й дорогу, мовби й досі виглядає дідусевими очима листоношу — "ластоногу", як звав його дідусь. Сосновий комод і досі хоронить його папери та щоденники — тонесенькі червоні

книжечки, де він рік за роком робив скупі записи про погоду і більше майже ні про що. У день народження моєї матері — день, що дружині його мало не загубив життя — стояло лише: "Народилася дитина". Батькові штани, розвішані на дверях ванної кімнати, окропили мене по зсудомлених крижах холодною як лід водою. Джоан так само дивилась кудись угору з тією самою вологою іскринкою, що замерзла на нижній губі, вічно виношуючи в собі зачате дитя. Витиратися я не став — я люблю, як краплі вологи з легкістю перескакують з матеріального у безплотне буття, як завдяки топографії земних стихій вода, спливаючи зверху донизу, перетікає в повітря. Так само, як збита в повітря пилюка, від котрої я тут-таки починаю чхати, для мене не просто пилюка, а живий дух дивана, а квітковий пилок — іпостась квітів. Сухий, гладкошкірий, дебелий, під невідступним поглядом широко відкритих очей мого дитячого "я", що стежили зі стіни, я натягнув білизну, зім'яті домашні штани, слизькуваті на дотик, пару шкарпеток — усіх їх Пеггі акуратно скрутила по двоє у кульки,— мокасини і чисту білу сорочку, що, здавалось, служила упаковкою для цупкої вкладки із сірого картону.

Мати зразу оцінила нове убрання:

— Он і мій міський франт з'явився!

Вона лущила горох, куплений у торговому центрі. Горошинки зі стручка мелодійно сплигували в друшляк. Я теж сів за стіл і взявся їй помагати. Це було кроком до примирення. Згорблена над роботою, мати, здавалося, зовсім мене не бачила. Впоравшись із першою пригорщею, яку набрав був із целофанового мішечка, я потягнувся по другу.

— Скажи мені,— тільки тепер озвалася мати,— як вони там?

— Хто "вони"?

— Таж діти твої. Ти що, їх так скоро забув? Енн, Чарлі і Марта.

Маленькі восково-зелені кульки, що самі по собі сплющились у стручку до форми кубиків, одна за одною вискакували з-під великого пальця і збилися в гурт на долоні. Калатнувши ними в друшляк, я спромігся на відповідь:

— Добре. їм там, у Канаді, завжди подобалось, і, по-моєму, вони раді були, що їдуть.

— Хоча й без тебе.

— Бо зі мною вони їхати ніяк не могли. Я збирався одружуватись.

— Не треба так голос підвищувати. У мене хвороб доволі, та я ще не глуха.

— Гаразд.

— Чомусь Чарлі,— сказала вона,— мені краще запам'ятався, ніж дівчатка. Такий жвавенький чоловічок був.

— Був?

— Для мене — був. Навряд чи я його ще колись побачу.

— Звичайно, побачиш.

— Я думала, він фермером буде. Статура у нього така — ручки, ніжки міцні, тугенькі, груденята колом...

— Взагалі він напрочуд міцний, як на свій зріст.

— Ще б пак! Його лиш на руки взяти — оце коли ти чи не вперше був його сюди привіз, дивлюсь — він розсівся в дідусевім кріслі та й ніби снить наяву, і так мені захотілось притулити того пампушка до себе! Взяла я його на руки — аж то добрий собі камінчик, м'язистенький такий і — не-вдоволений!

Я розсміявся.

— Це було до того, як ти його лінійкою вдарила, чи після того?

— Як він мене вдарив, ти хочеш сказати. По-моєму, до того, а може, й тоді саме — хоча навряд. Але пам'ятаю, як він на мене подивився — так холодно-холодно: "Що ти, бабуню, собі думаєш? Щоб оце мій спокій порушувати?!"

— Дивний він був з отими своїми снами наяву. Одна з тіток Джоан казала навіть, що він недоумкуватий, раз він може так довго сидіти без руху.

— Сидів, бо мав про що думати, ось чому. Це був дуже серйозний парубійко — я таких і не бачила.

Слово "парубійко", здавалось, живцем злетіло з дідусевих уст.

— А я?

Мати зосереджено помовчала.

_ Ні, ти не був задумливий. Ти був чутливий. Тільки в

серпні розпогодиться, як ти з першого ж дня починав чхати, і так до самих морозів. Вічно тобі очі сльозились, а потім їх так заліплювало, що й не відкрити — аж серце боліло дивитися. У Чарлі більше від Джоан, від її характеру — та сама страшна замкнутість, та ж сила.

— Так, Джоан була сильна. Правда, пасивно — вона ніколи не починала першою.

Мати, вловивши докірливий натяк, різко махнула рукою, відмовляючись повертати туди, куди я хилив. А я аж згоряв від нескромного бажання перевести розмову на себе.

— Так-от, Чарлі,— сказала вона.— Я так чітко собі уявляла, як він, з тим його незворушним спокоєм, вичікує, поки збіжжя достигне, а потім як вихопиться на поле — м'язистий такий, міцногрудий — та й давай збирати! Був у нього отой — як моя мама казала — "живчик". А в кого його нема — як, приміром, у батька мого не було,— тому треба тікати з ферми. Батько мій втік, і мудро зробив. Тільки я чомусь цього ніяк йому простити не могла.

— Боюся я за Чарлі,— зізнався я.— Здається, він тяжче усе це пережив, ніж дівчатка.

— І вони тяжко пережили,— мовила мати,— просто їм краще вдалося тобі цього не показати. Ти чомусь переконаний, що жінки люблять страждати. Звідки це в тебе, не знаю — не від мене, в усякому разі. Жінки не люблять страждань так само, як чоловіки, тільки жінок менше жаліють, бо вони родять дітей.

Коли жінка кричить, кожен подумає — та й вона теж: це ж вона дитину родить, значить, так треба. А чого "так треба", при чому тут дитина — поняття не маю.

— З них трьох,— сказав я,— Енн, здається, найбільше на мене схожа.

Личко її, моєї Енн — трохи заширoке, але таке гарне У своїй ясноті, ноги, стрункі і довгенькі, звичка, біжачи, відкривати від захвату рот — все це спливло у пам'яті, зринаючи мов із тривалої знечуленої порожнечі, хоч я її ніколи

не забував — ні імені її, ні дня народження, ні взагалі того, що вона живе на світі. Зненацька на мене глянули очі Чарлі. Що це він їсть — морозиво? Його тонке й рівне, коротке каштанове волосся завжди якось срібно полискувало. Енн називала його Ондатрою. Сторожкі сірі очі з пришуром, майже як у дорослого, губи, здається, готові от-от розплистися в усміху, хоча по лиці його видно, що я чи то картаю його, а чи приголомшив, твердячи річ неймовірну: він, син мій, був завжди готовий вірити в усе краще і всі прикрощі — побиті коліна, прискіпування сестри, мою відсутність — зносив як тимчасові відхилення у сталій величині порядку. Він був охайним хлопчиком: одяг складав акуратно і взагалі дбав про нього далеко краще, ніж Енн. А маля моє, Марта: я не так бачив її перед собою, як відчував вагу її безвільного тільця, коли було брав її, розіслану, на руки з новенького голубого ліжечка — зіжмакана бавовняна сорочина здавалась шовковою від доторку до її шкіри і, збившись під грудьми, оголювала животик, біліший за сяйво місяця. Я брав її на руки і ніс, розпашілу, з похиленою голівкою,

до туалету, садовив на готовий до послуг овальний горщок, а сам, поклавши її голову собі на коліно, сидів на краю ванни, чекаючи на дзюркіт і тихий сплеск.

— Бідна Марта! — сказав я.

— Чому ж? Вона серед них — найміцніший горішок.

— Буде лити під себе.

— От і не буде. Це чудо, не дитина. Взагалі всі троє — чудові діти. Правда, Пеггі?

Моя дружина щойно ввійшла до кухні й стала біля мене. Знизу вона видавалась неправдоподібно високою, ніс трохи гачкуватий, мокре волосся обвисло і наче подовшало.

— Гарні діти,— сказала вона.— Мені теж дуже сумно, як думаю про них.

— А хто тобі каже сумувати? Нам, навпаки, дуже приємно говорити про них.

— Джо через тих дітей ціле пекло пройшов.— Цей мій вислів, "ціле пекло пройшов", прозвучав надто прісно, наче

Пеггі відчула, що це лиш відлуння.— Даруйте, але я не розумію, чого вам так конче йому про них нагадувати. Дайте йому відпочити.

_ Відпочити від думок про власних дітей? — здивувалася

мати.

— Інакше кажучи, я вас прошу — не заводьте балачок про дітей, аби мені дозолити. Джо це дуже болісно сприймає.

— Оце так придумала! Коли, Пеггі, я й балакаю про них, то це тому, що сама я — старе базікало і для мене тепер тільки й утіхи, що побалакати про них. Мені так приємно відчувати себе бабусею; я пізнала це дивне і приємне відчуття, хоч ніколи не думала, що здатна його пізнати — сама не знаю, чому. А тепер для мене тільки й утіхи, що побалакати про них. їхній батько може навідатись до них, коли тільки схоче, а я вже навряд чи побачу їх тут, на бабусиній фермі. Чи де б то не було.

— Та ну, обов'язково побачиш,— поквапився я стримати загрозливу зливу сліз.— Я їх восени привезу, коли всі поз'їжджаються.

— Твоя жінка буде проти,— сказала мама. Зливи не було, і голос її мовби зсохся, задерев'янів: — "Пристань до жони своєї", як учить нас Біблія.

— Я певен, що пристану,— відповів я,— але й певен, що ти моїх дітей ще не раз побачиш.

— А в мене такої певності нема; і, як на те пішло, Джо,— я не певна, чи й тебе ще колись тут побачу.— Вона повернулась до Пеггі: — Спасибі, що хоч цей раз приїхала. І прополола гарно.

— Може, я щось не так зрозуміла,— озвалася Пеггі. її натруджені, побагровілі руки важко звисали вздовж стегон, торкаючись мережива сорочки.— Але я знаю, як Джо карається через дітей, тому й мені так прикро, коли про них мова заходить.

Мати зиркнула на мене, на неї і знов на мене. Тоді вперлась долонями в стіл і, підводячись — повільно-повільно, наче виростала з-за нього — зітхнула. В такі-от хвилини, коли вона перемінює позу, вона любить сказати щось цілком несподіване, знаючи, що зніме цим тягар з моєї душі.

— Що ж,— мовила вона,— мої батьки трималися одне одного, хоча не були щасливі, та я не можу сказати, що я їм за це дуже вдячна.

1, підвівшись, повернулась до нас спиною й почала готувати вечерю. Пеггі хотіла допомогти, але мати відмовилась — негоже, мовляв, щоб гостя усе робила за неї. Вона якось дивно обважніла, зблякла на виду, і я подумав — може, їй щось болить? Те, що в моїх батьків могло щось боліти, так само важко піддавалось моїй уяві, як існування інших галактик за межами нашої. Дощ пестив, шмагав, обіймав наш будинок, аж деревина відлунювала, ніс його шкаралупку по лискучих хвилях трави. Звідтіля, де вночі пугукала сова, долинало вуркотання грому. В зарослому материному квітнику дощ оббивав з флоксів білі монетки пелюсток, а в бур'янах під побляклими мальвами висіли дрібні оранжеві штуковинки, схожі на паперові ліхтарики, яких я ніде, відколи виїхав з Пенсільванії, не бачив. Я спитав матері, що це таке.

— Не знаю,— відповіла вона.— Колись їх називали японськими ліхтариками, потім, під час війни — китайськими. Тепер, мабуть, вони знову японські.

Тут, на вікні, що виходило на найтихішу сторону, на моріжок, де вранці лежала Пеггі, розкинулось іграшкове містечко — коробочки з крупою, харчем для собак, насінням для птахів, а за головну браму правив керамічний набір із сільнички з перечницею — я прислав його з Кембріджа років п'ятнадцять тому. Я так рідко заглядав у це вікно, що зараз

воно мене вчарувало. Шибки були всипані краплями, які з цілеспрямованістю амеб то зливалися враз, то знов розділялись і зигзагами бігли донизу, а дротяна сітка, схожа на недовишитий узор чи на кросворд, що його хтось невидимо розгадував, була викладена химерною мозаїкою із дрібненьких кришталиків дощу. Якесь аж фізичне чуття всеосяжної любові захлеснуло мене і змусило відійти від вікна; я уникав материного погляду, щоб оте нічим не прикрите чуття знов не прив'язало мене до неї. І, не оглядаючись на заспокійливе квоктання, що долинало від плити, пішов у вітальню — розшукувати решту дітей.

Пеггі, сидячи біля вогню у тій самій позі, підвела на мене засльозені з жару очі. Річард закрив книжку, нога перестала погойдуватись.

— Ну й кінець! Чудасія! — сказав він.

— Це все те ж оповідання про хлопчика з височенним коефіцієнтом?

— Ага. В три роки, бавлячись обрізками тканини, він наново відкрив геометрію, потім взагалі всю математику і врешті питається когось там, скільки часу треба, щоб націлена вгору пряма вернулася знизу до того місця, де вона почалася. Це теорія відносності — знаєте?

— Невже?

— Ясно! Ейнштейн же довів, що простір викривлений.

— Видно, й справді треба неабияку голову мати, щоб дійти до цього самому. Ну й що там далі з тим хлопчиком?

— Я ж кажу — чудасія! Він став кретином. Отак сяде й сидить собі — не рухається, не дивиться ні на що, а кінець такий, що його мама страх яка рада, бо він навчився виделку тримати і вкладати їжу до рота.

— Як з отією лінією, що сама до себе знизу вертається.

— Справді. Я й не додумався.

— Кинь ти цю книжку, бога ради! — озвалася Пеггі з-під своєї непросохлої завіси.— Це тобі на психіці відіб'ється.

— Отак і я Джо колись говорила! — гукнула мати з кухні.— Та він і слухати не хотів!

— І он яка у мене психіка здорова! — гукнув я у відповідь.

— Ха, ха,— сказала Пеггі.

Скоро — скоріше, ніж ми сподівались — вечеря вже стояла на столі: горошок, посилана зеленою петрушкою варена картопля з холодною шинкою — шинка була з купленої консерви, і мати попросила, щоб я нарізав. Ніж виявився на диво гострий. Ножі, як і всі інструменти, у мого батька завжди були в порядку — з нього, напевно, вийшов би хороший ремісник, коли б не те, що йому — як і мені — доля веліла мати справу з речами нематеріальними. Коли кожен дістав свою порцію, мати спитала Річарда, чим би він хотів зайнятися.

— Що ви конкретно маєте на увазі?

— Чи хотів би ти жити в Нью-Йорку й займатись, наприклад, чимсь таким, як Джо? Я, правда, не тямлю, що він там робить, а він і не пояснює.

Я пояснював, і не один раз. Я працюю на фірму, яка розробляє для корпорацій зразки програм з питань зменшення податкової оплати, закордонних капіталовкладень, одержання державних замовлень і автоматизації. Моя спеціальність — реклама розподілу коштів, тобто, ширше кажучи, пропаганда схематичної моделі корпорації як такої. Мати хотіла, щоб я став поетом, типу Вордсворта. Сама вона рідко читала поезію, але була твердо, догматично переконана у її важливості. І мене, зневаживши всі батькові волання, замість інженерного училища відправили вчитися в Гарвард, бо з Гарварда, починаючи від Емерсона і кінчаючи Еліотом, вийшло більше поетів, ніж з будь-якого іншого американського університету. Вийшов і я, і — мовби в насмішку над батьком, щоправда, незлобиву — вийшов у світ, де при зростанні загального достатку спритний дослідник старожитніх небилиць скоро зможе заробляти більше, ніж кілька звичайних інженерів. Важко сказати, коли саме я розпрощався зі своїми поетичними амбіціями — якщо взагалі розпрощався. Мабуть, і з Джоан я одружився тому, що при найпершій зустрічі, коли вона їхала велосипедом крізь осінню сутінь університетського містечка, така маленька, далека й заглиблена в себе, вона нагадала мені дівчину із "Самотньої жниці", а зблизька я вгледів у ній непригріту Люсі, що по смерті могла б надихнути мене на пісні.

— У нього батько — професор,— сказала Пеггі.

— Ти хочеш сказати — вчений? — Не чекаючи на відповідь, мати впевнено вела далі: — У Річарда є щось від вченого. Я в його роки теж увесь час читала, але це тому, що життя в мене прикре було — у тебе ж не так, правда, Річарде?

_ Не стільки воно прикре, як нудне,— відмовив той.

_ Що ж, нічого дивного,— сказала мати,— коли жити

у місті, де скрізь кондиціонери і навіть пори року однакові. Тут, на фермі, тиждень на тиждень не схожий, кожен день, як обнова. І на полі все когось нового стрінеш, і пташки всяк на свій лад балакає, і нема, аби щось повторилося. Природа ніколи не повторюється: ось цього серпневого вечора ще ніколи не було і вже ніколи не буде.

Вона охоче наганяла на себе смуток, і я підкинув своєрідний жарт:

— А ти не думаєш, що Річард міг би стати поетом?

— Ні,— сказала вона.— Я вже раз таке думала, а повторюватись не люблю. Світ відтоді дуже змінився. Кожен має роботу, але мало хто щось по-справжньому робить.

— Я б міг бути селенографом,— сказав Річард.

— Це що ж таке? — спитала мати, зосереджено копирсаючись в тарілці, не певна, чи її не беруть тут на глум.

— Спеціаліст з географії Місяця,— пояснив Річард.— На Місяці потрібні будуть люди, що вміють карти складати.

— Ти можеш спеціалізуватися по затіненій стороні,— сказав я.

— Там якраз і встановлять новий телескоп. А знаєте, чому?

— Чому? — спитала Пеггі, щоб заповнити мовчанку.

— Тому, що на стороні, зверненій до нас, земне світло заважатиме. Земне світло,— тлумачив він моїй матері,— це так само, як для нас — місячне, тільки навпаки. І голубе.

Мати мовчала, і я знав — відчував шкірою, яку наче голками всипало,— що вона затяглася хмарою, сприйнявши оцей наш відрив від її землі як особисту образу.

Я запитав:

— А на тій стороні не дуже холодно?

— Ні, якщо в грунт вкопатися. На глибині десь так у п'ятдесят футів температура скрізь однакова — біля десяти градусів за Цельсієм.

Мати явно вбачала в його зацікавленні Місяцем особисту зраду: вона зсутулилась над тарілкою і сиділа нерухома, з побілілими ніздрями, що дихали холодом.

Пеггі вловила цю дивну переміну і з чемності запитала:

— А ви думаєте, що Річард міг би бути фермером? Мати підвела свою велику голову. Чоло її вкрилося плямами.

— Я думаю, що для цього потрібно трохи більше фантазії, ніж йому дозволено мати.

Я скипів:

— А я думаю, що вона дозволяє йому фантазувати, скільки завгодно. Він — перший в Америці юний місяцег... міся-це... ограф!

Від збудження мені аж язик заклинило. Пеггі провела руками по зграбній голівці, тісно загладжуючи волосся:

— Не збагну, про що це ви говорите.

Голос її звучав переливно, проникливо і неприродно — голос манекенниці. Після розлучення вона час від часу позувала на виставках моделей, але для фотографії — ніколи: фігура в неї надто габаритна, а костисте, як у боксера, лице на знімках виходило асиметричним.

— Вибач, Пеггі,— ти себе пересилюєш, як можеш — але хіба тільки ти одна? І дарма ти ревнуєш хлопця до мене.

— Я? Ревную? Що за бридня!

Мати повернулася до мене і, мовби я був її літописцем, проказала:

— Повідбирала в мене внуків, зробила з мого сина якогось підстаркуватого нюнька, а тепер не дає вділити цій бідній збаламученій дитині трохи ласки, якої їй так бракує!

— Він має ласки скільки завгодно,— сказала Пеггі.

— О, безперечно — ти робиш усе, що психіатри радять. Я маю на увазі щось менш практичне.

— Я п'ять років його сама виховувала, без батька — і нічого, здоровий.

_ Ти мені найперше скажи — чого він мусив виховуватися без батька?

_ Я б сказала, та ви слухати не станете.

Мати здвигнула плечима.

_ Знала б ти, скільки й чого я наслухалась за ціле життя.

Вона, як я бачив, уже відійшла, розхмарилась; спалах гніву очистив їй душу.

Та тепер я боявся за Пеггі — ану ж вона схибить, спіткнеться і впаде. Врятувати її могла тільки швидкість, бистрота молодості; до розколу ще не дійшло, і вона мусить втриматись на поверхні, прослизнути по ній, не загаявшись.

— Що стосується мене і Джо,— сказала вона,— то я — перша жінка в його житті, яка дала йому змогу відчути себе мужчиною.

Це була її заповітна пісня, виправдальний мотив мого розлучення.

— Мабуть,— сказала мати,— ми слово "мужчина" розумієм по-різному.

— Не "мабуть", а напевно, судячи з того, що ви зробили зі свого чоловіка.

Мати знов повернулась до мене і проголосила:

— Бідолашна Джоан мала свої погляди на те, як мені краще прати, та принаймні не бралась судити про моє подружнє життя.

— Але ж, мамо, ти сама напрошуєшся! — розізлився я, бачачи, як Пеггі обм'якла раптом і пішла на дно. Очі її втонули в сльозах, обличчя пірнуло в долоні, пальці безтямно за-тислись на скронях, а волосся розсипалось, як тоді, перед вогнем.

Знову вона була беззахисна; і знов, як учора ввечері, материн погляд пробігся по ній і повернувся до мене ображений.

— На що це я напрошуюсь?

— На розраду, на співчуття. Ти так себе поводиш, ніби зробила якусь страшну помилку. Вдаєш, ніби вихолостила батька, а тільки якась довірлива душа підтакне — ображаєшся.

— А як це — "вихолостила"? — спитав Річард. Він перейняв мій нелегкий щоденний обов'язок — піджартовувати за столом, вклинювати і свій голос з надією, що ним переб'є похмурий, затятий ритм.

— Зробила таким, як мул,— пояснив я. Мати засміялася.

— Ай справді у нім щось було від мула,— сказала вона, і її одутла, згорблена постать наче полегшала, мовби ця аналогія з тваринним світом розв'язала одну з останніх, іще не розгаданих загадок її життя.

Пеггі підвела обличчя, тихе і ніжне в розмитім серпанку сліз.

— Як ви можете сміятися?

— А ти чого плачеш? — відказала мати.— Я хотіла спитати, чом твій син не має права підійти до мого трактора. Тільки й того.

— Мамо, він уже скористався цим правом.

— Там чотири передніх передачі,— озвався син.— І одна педаль вмикає зчеплення, а друга — вісь, від якої ножі починають крутитися.

— Пеггі,— сказала мати,— я бачу, нам треба поговорити про наших чоловіків. Але не зараз. Боюсь, Річардові апетит зіпсуєм.

— А того пирога з мелясою вже нема? — спитав він.

— Суфле,— підказав я.

— Тобі ж він вчора не сподобався,— сказала йому мати. Пеггі потягла носом повітря, уткнувшись в мене поглядом.

— Суфлеру теж хочеться суфле,— мовила вона і ще раз потягла носом — вдоволена з себе комедіантка, бо всі розсміялись, дивлячись на неї з любов'ю. Чи просто мені так здалося: мені завжди чомусь важко було уявити, що хтось може дивитися на Пеггі без любові, і це внесло плутанину в мої заміри щодо неї. Напевно, я міг би, поки її вроди, мати Пеггі за коханку і не розлучатися з Джоан. Та мене напасту-вали ревниві домисли, а світ уявлявся повним рішучих чоловіків, що, досить їм кинути оком на ті довгі, заголені до стегон ноги, коли вона наосліп вибирається з таксі, тут-таки викрадуть її назавше.

Настрій у домі наче хто зранив. І хоча зусібіч мелодійно барабанив дощ, закликаючи нас зібратись у коло біля вогню, що змалів до чистого сяйва жарин, та краї рваної рани ніяк не сходились, в повітрі висіло болюче роздратування, від якого тоненько дзвеніло у вухах. Я так натряс собі м'язи на тракторі, що відчував тільки кості, оброслі безплотним, ледь вловним

тремтінням, і, почитуючи старий, млявий роман Вуд-хауза, мав враження, ніби мене заносить.

— Джо, вогонь вигасає. Ти б не збігав у підвал по дрова?

Це були перші слова, мовлені матір'ю від вечері. Вона мила посуд, а Пеггі з Річардом, примостившись на килимі у вітальні, грали в "парчезі". Десь у шафі вони знайшли стару, покороблену дошку з неповним комплектом фішок, а ті, яких не вистачало, замінили ґудзиками й монетами. Читаючи, я хотів відгородитись від калатання костей, клацання фішок, від їхніх радісних вигуків та розпачливих стогонів, але натомість довелось вислуховувати мамин монолог — гнітюче постукування тарілок у кухні. Тим-то мені й відлягло від серця, коли я вчув її голос.

Я вже й забув, який він — наш підвал: бляшанки з засохлими фарбами, пляшки скипидару, яблука, консервні банки з борідками павучих коконів, картопля, що ледь чутно відгонить землею у засіку, а біля нього — стоси полін із запахом зимового лісу, наскладані ще моїм покійним батьком, блискуча гірка вугілля, опецькуватий котел, від якого по цілій стелі розходяться алюмінієві капіляри. Колись ми з батьком провели тут кілька пекельних годин, тягаючи туди-сюди по грязюці рідкий цемент, що загусав на очах. Я із здивуванням помітив, що підлога, залита нами того дня — рівна, гладенька, без натяку на тріщинку,— немовби сам день залишився тут навічно, загус підземним озерцем, кладезем скарбів у давньому склепі.

Я повернувся нагору й підкинув дров у вогонь. Мати впустила собак, і тепер всі троє розлізлою сирою купою спали на дивані. Коли я гримнув поліньми об залізний настил під каміном, одне око, кругле і бистре, розплющилось, і котрийсь із них чмихнув. Пеггі не відводила очей від гри, хоча раптовий спалах воскреслого вогню висвітлив вигин її стегна. Ще перед

вечерею вона пішла наверх і перевдяглась у кашеміровий светр та димчасто-голубі, в обтяжку, штани. Я стріпнув з долонь налиплі шматочки кори і знову поринув у книжку. Дивна, злодійкувата тиша запанувала довкола. Дощ притих; Річард щось шепнув Пеггі, але шепіт його втонув у шелестінні сторінки, яку я саме перегортав.

На кухні мати розбила тарілку. І щоб ніхто не сумнівався, що зроблено це навмисне, після сполотнілої, приголомшеної паузи розтрощила другу; цього разу хряснуло не так гучно, наче тарілка впала ребром.

Купа хутра на дивані заворушилась і розпалась на троє різних собак. Найбільший, наїжившись, вуха сторчма, виплигнув на підвіконня й почав гавкати на уявного напасника. Найменшеньке щеня подріботіло на кухню — бліда плямка на кінчику хвоста скакала над самою підлогою чи то налякано, чи зраділо. Ми теж кинулись за ним. Мати стояла, випнувши груди, тримаючи обома руками третю тарілку — блакитний полумисок: вона явно упустила хвилю, коли ним слід було бухнути об землю. Це був той самий полумисок з комплекту, придбаного в олінджерському кінотеатрі — по штуці щовівторка, ще до війни. Міцно стиснувши повіки, вона стражденним голосом зойкнула:

— Це що за перешіптування!

На спорожнілім столі самотньо стояла біла фарфорова цукерниця, котру я прислав на якісь роковини із Сан-Франціско. Пеггі вхопила цукерницю і зі словами: "А це що — гра така?" кинула її на підлогу. Та підскочила, не розбившись — лише цукор порснув догори ілюзорною вісімкою, наче заг виток диму,— і, вдоволена, пустилася обертом до буфету, поторохкуючи на ручках.

— Яке ще перешіптування? — спитав я.

— Ваше перешіптування! Я чула, як Річард шепотівся!

_ Він мене питав, чому раптом так тихо стало,— сказала

Пеггі.

— От і я питаю — чому?

_ Так ніби ви не знаєте! — сказала Пеггі.— Самі ж псуєте усім настрій, власному синові жити не даєте!

_ Я? Синові? Це він мені жити не дає! Каже, я батька в

могилу загнала!

— Не казав я такого!

Обличчя матері нависло наді мною велетенською бри-лою — Так нависають над водою, коли хвиля відхлине, жилаві, перекошені й мокрі обличчя побитих негодою скель.

— Я вже по горло сита ненавистю,— сказала вона.— Тільки й маю, що трохи пошанівку від цієї дитини, тому мені й прикро, коли він шепочеться.

— Ніхто тебе не ненавидить.

— А я,— сказала Пеггі,— по горло сита оцим.— Вона повела головою, даючи зрозуміти, що в її очах наш дім — суцільний лабіринт.— І більш не дам травмувати мені дитину. Джо, можеш нас відвезти, а ні — доберешся потім сам. Даруйте, місіс

Робінсон, але бачу — я вам тут не в поміч, і нам обом краще буде, як я поїду.

— Ніч надворі,— сказав я.

— Хочеш — їдь, не хочеш — лишайся, твоя справа. Я п'ять років прожила сама і, на відміну від деяких чоловіків, темряви не боюся.

— Браво,— сказав я.— Die Königin der Nacht. 1

— Серденько, я пішла складати речі.— І пішла нагору. Двері на сходи заскочили — розставивши ноги, напруживши спину, вона з силою рвонула їх на себе.

— Була вона в поміч, була,— тихо і м'яко мовила мати. Від істерики не лишилося й сліду.

— Піду поговорю з нею.— Річардів голос зламався, переходячи з показної статечності на дитячий альт.

1 Королева ночі (кім.).

— І що скажеш? — Я сам хотів піти до неї і заздрив хлопцеві. Точніше, сам хотів стати малим хлопцем і так піти до неї.

— Не знаю — придумаю що-небудь.— Крізь його посмішку визирнула прогалинка між зубів.— Я вмію її заспокоювати.

— Скажи їй,— крикнула мати, коли він уже був на сходах,— що я вже давно намірялась повикидати ті голубі тарелі! — І взялася мені пояснювати: — Вони мені ніколи не подобались, та

що ж, коли дарма дісталися. Просто смішно, до чого скупість людину доводить.

— Давай ліпше повикидаєм мої фотографії — он у тебе їх скільки понатицькувано.

— Тільки спробуй! Ці фотографії — мій син. Мій один-єдиний син!

— Ах, як зворушливо!

З виглядом втомленої людини — не таким уже й робленим, так що хай вибирає, усміхнутися їй чи ні — я витягнув з-за холодильника совок та мітлу і став змітати голубі черепки та білі крупинки цукру. Щеня, намагаючись підсобити, весь час тицялось мені в руку своїм мокрим послужливим носом. Коли я випростався, мати, що саме кінчала витирати посуд, махнула головою в напрямку безмовної стелі й сказала:

— Купідон на діловій зустрічі з Венерою.

— Якби Джоан хоч раз заявила, що йде пакувати речі, я б, може, й досі жив з нею.

— Не маю уявлення, чого ти мені дорікаєш за Джоан.

— За що дорікаю — за шлюб? Чи за розлучення?

— За все. І батько твій такий був. Жінка керує, жінка родить, жінка все на світі робить. Казав навіть, буцім взагалі не пам'ятає, щоб він руки моєї просив — мовляв, це я його під вінець затягнула.

Черепки зісковзнули, дзенькнувши, у кошик для сміття — дешеву потріпану цяцьку, розмальовану по боках букетами червоних троянд, перевитих золотою стяжкою. Колись батько вихопив його з непотрібного вже реквізиту якоїсь шкільної вистави. Як і більшість врятованих ним недовговічних речей, ця теж дивовижним чином збереглася.

— Бідний Чарлі,— сказав я.— Оце ж, мабуть, і йому судилась Річардова роль маленького мужа.

— Ох, Чарлі... Як же ти міг, Джо?

— Так мало бути. А Чарлі знає, що він все одно мій син. Я стояв, утупившись поглядом в кошик, мовби цей ворох

уламків міг відкрити мені очі на те, що діється в душі покинутого мною сина, і здригнувся, відчувши на потилиці мамину руку — я й незчувся, коли вона підійшла.

— Бідна моя голівка,— сказала вона.— Стільки в ній смутку.

На сходах почулися кроки, і ми поквапом відсунулись одне від одного. Увійшов Річард і з гордим виглядом проголосив:

— Вона не їде.

— Що ж ти їй сказав? — поцікавився я.

— Що це було б неввічливо з її боку.

— Ти — геній. Мені б і до голови не прийшло.

— Чого зволйте в нагороду? — спитала мати. Хлопець кивнув на мене:

— Він казав, у вас книжки є про рослини, з назвами. Можна, я гляну, якщо ви не проти?

— Рослини, кажеш. Птахи тебе не цікавлять?

— Думаю, краще почати з рослин.

— По-моєму, все, що в мене є — це "Польові квіти" Скайлера Метьюза, старенька така, з шерехкими сторінками. Я дістала її, ще як в учительській семінарії вчилася, і часто з нею на поле ходила — рисунки розмальовувала, щоб як у натурі було. Десь вона там так і стоїть на полиці, якщо шашіль не з'їв.

— Я обережно.

— А яка саме рослина тебе цікавить?

— Та конкретно ніяка. Просто хотів би почитати — все підряд, з початку до кінця. Я швидко читаю. І тоді всі їх знатиму.

Мати всміхнулась, провела рукою по його голові.

— Боюся, цього виявиться не досить. Щоб знати рослини, треба їх на власні очі побачити, а більшості з тих, що в книжці, ти й узагалі не побачиш, хіба що ботаніком станеш. Або бродягою.

— Над тим озером, куди я колись в турпохід ходив, росло щось таке яскраво-червоне — сила-силенна!

— Не знаю, що б то могло бути,— відказала мати.— Ніколи біля води не жила. У нас що найчервоніше — це дикий ревінь. Можна подивитися, чи нема в нього яких родичів. Ходи-но, глянем, там є кольорові таблиці.

Вони пішли у вітальню, а я нагору — до Пеггі. Ні в одній, ні в другій спальні її не було. Гукнувши, почув, як щось стукнуло в ванній. Вийшла вона звідти невдоволена, тримаючи якийсь згорточок в туалетному папері.

— Що мені з цим робити? — похмуро запитала Пеггі. Із засмаглою від сонця шкірою, що порожевіла під очима

й на вилицях, вона скидалась на підрум'янену жовтолицю актрису.

Я простяг руку:

— Дай мені — берегтиму його, як святиню.

— Перестань.— Мій жарт її не втішив, і вона уникала мого погляду, нипаючи очима по кутках.— Тут нема смітника.

— Унизу є.

— Твоя мати побачить.

— І влаштує шабаш. Ти ...вибач.

— Це ж за що?

— За всю оту сцену.

— Сцена як сцена. Ми з нею обидві, по-моєму, ледве стримувались від сміху.

Я розсміявся.

— Якби-то я знав, що їй болить.

— Це ясно як день. їй потрібні чоловічі руки на фермі, і вона злиться, що тебе втратила.

— їй не було чого втрачати. Я ніколи цієї ферми не любив.

_ Ой, не кажи! Я ж бачу. Любив і любиш — точно так, як

мене. Як щось, чим завжди похвастати можна.

Мене зворушила ця скромна самооцінка, без будь-яких ілюзій і дуже недалека від правди.

_ Що ж, коли ти така,— відповів я,— що тобою тільки

й хвастати. Сама й винна.

Вона підійшла до комода й поклала зужитий тампон собі в сумочку.

— З глузду з'їхала,— сказав я.

— Відступи, будь ласка. Я іду вниз.

— Не побий там нічого.

— Я збираюсь поводити себе точно так, як ти мені казав. Бути сама собою.

— Зачекай, Пеггі. Спасибі тобі, що не поїхала.

— Як я могла поїхати без тебе?

— Я б тоді теж поїхав.

— А про матір ти подумав? Ти хоч раз спробував уявити себе на її місці, замість того щоб сприймати кожен її крок як загрозу?

— Загрозу для тебе.

Тільки тепер вона глянула мені прямо в вічі й загладила волосся — однією рукою.

— Звідки в тебе ця неприязнь? — І відповіла собі сама: — Ти хотів, щоб я поїхала!

— Що ти, ради бога; не покидай мене, о пані! — заволав я з комічним апломбом.

Пеггі посміхнулась.

— Чого в тебе не відбереш,— сказала вона,— це того, що ти все-таки трохи шельма.

Вона рішуче обійшла мене, і світло від лампи над сходами ковзнуло по її шкірі. Шкіра в моєї дружини чутлива: від гніву вона біліє, в хвилини любощів робиться гладенька, як шовк, і миттю смагне на сонці, начебто атоми, її складники, не просто зрушуються від тепла, а починають витанцьовувати на шаленій

швидкості. Руки у неї до ліктів всіяні пушком та ластовинням, від чого здаються ще довшими і по-дитячому незграбними, як молоді лошатка; п'яти шорсткі й пожовклі — від модного взуття; а живіт сяє такою білиною, що голубуваті вени здаються прожилками на мармурі. І коли я знаходжу якусь побагровілу плямку, складочку на п тілі — знак утоми, прикмету старіння,— мені так хочеться припасти до цього місця губами і поцілунками зняти з нього тягар буття — тягар, що його, як мені чомусь уявлялось, вона двигає на собі від тої миті, як народилася на світ — ради мене. Шкіра її має якийсь особливий, живий відсвіт — чи то сама вона так відсвічує, чи то з-під неї просочується оте дивне, розсіяне мовби світіння. Коли вона ступила на сходи, на обличчя їй упала параболічна тінь від надбрів'я і на тлі біленої вапном стіни вималювався її профіль. Я рушив униз за нею.

Мати з Річардом сиділи, потіснивши собак, на дивані, схилені над ветхою книжечкою з тонесенькими сторінками.

— Повійка,— говорила мати.— її тут у нас крученими паничами зовуть. Для фермера це велика прикрість, коли поле повійкою заросте. Значить, земля видихалась.

— Тут написано convo... convolvulus.

— Латинські назви взагалі дуже співучі.— Вона перегорнула сторінку й прочитала: — Phlox pilosa. Phlox divaricata. Phlox subulata. Дехто флокси гвоздичками називає.

— Я не раз думав — а чому квіти не зелені? Правда, зелені гвоздики бувають — з ними в день святого Патріка всі ходять.

— Не зелені, бо їх би тоді видно не було. Бджоли б їх серед листя не розгледіли. Квіти для того і є, аби бджіл

приваблювати. Барви квітам потрібні так само, як твоїй мамі — гарне вбрання.

Лише з цієї останньої фрази можна було зрозуміти, що вона завважила нашу з Пеггі появу. Я знов узявся до свого Вудхауза, а Пеггі почала підбирати розкидані фішки та монети. Вогонь затишно поблимував. Дощ утихомирився до рівномірного шелесту за вікном. Дорослі собаки попросилися надвір. Мати з Річардом, прихопивши для них миску з харчем, відвели псів у загороду, а коли вони повернулись назад, з оброшеними плечима, Пеггі заявила, що хлопцеві пора спати, і попросила, щоб я відпровадив його наверх. Я саме дійшов до того місця, де розповідалося про викрадення свині-рекордистки —г— епізод і справді кумедний. Але я слухняно подибав наверх.

Колись Річард соромився роздягатись переді мною. Та зараз, не задумуючись, стягнув з себе футболку з надписом "ЙЄЛЬ", стоптані спортивні тапочки, які носив на босу ногу, шорти кольору хакі, що їх Пеггі ощадливо перешила зі старих літніх штанів, та еластичні плавки. Тугі його сіднички відливали перламутровою блідістю, зате гострувати плечі були горіхові від засмаги. Голий, він скидався на фавна, що зовсім недоречно піймався у пастку шпалер й електричного світла. Річард показав мені подряпини на ногах і на животі — це тоді, пояснив, як бабуся його в ожину водила.

— Бабуся?

— Ваша мара. Вона сама сказала, щоб я її так називав.

— Добре сказала. Піжама під подушкою.

— Треба було взяти ту книжку сюди почитати.

— Спершу зуби почисть.

— Аякже! Не почистити — це святотатство. Маму б ковінька вхопила.

— Сам же колись дякувати будеш. Он у мене зуби жахливі, а це така докука!

— Ви що, їх не чистили?

— Чистив, коли не забував. Та біда в тім, що я пирогів-суфле обїдався.

Я відвернувся — поглянути на фотографію Джоан. Вона немов застигла у всенощній молитві — очі з надією зведені догори, рука світиться в півтемряві; та здавалось чомусь, що надіям її не судилося збутись у цій старій і самотній фермерській садибі.

— Гей.— Річард усе ще не вирішив, як йому мене називати.

— Що, юначе? — Я свідомо підлещувався до нього.

— Чого ваша мама побила оті тарілки?

— Видно, вважала, що вони вже своє відслужили — не знаю.

— Та ні, серйозно. Може, лиха була, що моя мама в купальнику ходить?

І це одинадцятирічний хлопець. Я спробував пригадати, що мені вже було відомо в мої одинадцять років. Приблизно в цьому віці я якось прийшов був додому з дня народження, де

ми грали в поцілуйка, і мати — правда, з нальотом іронії — поводилась так, начебто мене там побили і зґвалтували, начеб губи у мене були не в помаді — в крові.

— Щодо цього — навряд. Чого їй бути лихою, раз твоя мама — квітка?

— А знаєте, що цікаво — її й справді мало бджола не вкусила.

— Маму?

— Я їй кажу — стій тихенько, не рухайся, і бджола дійсно-таки взяла та й полетіла собі.

— Твоя мама має надійного оборонця,— сказав я, та він не вловив іронії.— А моя мама, певно, побила тарілки просто тому, що хотіла нагадати нам про своє існування. Вона боїться, що ми про неї забудемо. Всі в її віці цього бояться.

— По-моєму, вона не така ще стара.

— Для мене — стара. Бо я знав її ще замолоду, ще як вона була схожа на твою маму.

— Чим була схожа?

— Молодістю. Колись, коли ми жили не тут — у місті, вона могла на ходу скочити в трамвай. А раз мій літачок на дереві застряг — так вона полізла туди і дістала. Взагалі вона була дуже сильна. В семінарії навіть у хокей грала.

— Аз моєї мами нікудишня спортсменка. Тато не терпів з нею в теніс грати.

Мені привиділось, наче я в ліжку, а переді мною — висока дівчина; волосся, зіслизнувши їй з плеча, розпливається в повітрі, війнувши вологою, й зависає у нім — облямоване світлом пташине крило, і я під ним, наче в наметі, коли дівчина нахиляється поцілувати мене надобраніч. Отакою побачив я матір, коли спробував пригадати її молодою і стрункою. А ще навернулось відчуття, що там, за високим вікном — пустир, де й досі гуляють старші сусідські діти.

— Ну, ходім чистити зуби,— сказав я Річардові.

Я стежив, як він орудує щіткою, дивуючись бистроті і вправності його рухів, і думав про всю ту дрібну житейську науку, оволодіваючи якою, ми стаємо дорослими. Він сплюнув в умивальник, з дивовижною ретельністю промив щітку і, повернувшись до мене, скривив лице у м'ятно-солодкій гримасці, що жартома обернулась левиним гарчанням. Най-дивовижніше в дітях те, що вони самі, своїм наївним почуттям безпечності, а ще більше — властивою їм природною безпосередністю звіряток вселяють у нас відвагу, необхідну, щоб їх захистити. Чорна шепотлива шибка за спиною в Рі-чарда відбивала його потилицю — неначе до нас у вікно зазирав волохатий монстр. Здавалось, мокра і тепла ніч кинула всі свої сили на облогу нашої світлом залитої фортеці. Поки я стояв на чатах, він урочисто спорожнив міхур, подавшись уперед, щоби збільшити поле прицілу, і стежив з-під довгих вій, як сповнюється цей обряд водозлиття. Ще одна наука, подумав я, пригадавши собі ослінчик, що його змайстрував був для Чарлі, аби той міг стояти перед унітазом, як дорослий чоловік,— і нею теж треба оволодіти.

Я запропонував, що почитаю йому вголос. Річардові це видалося кумедним.

— Мені краще про себе читати, мовчки — так швидше.

— Знаю. Я думав — може, тобі буде приємно. Мабуть, мені просто бракує цього — читати дітям уголос.

— Добре. Почитайте. Піти взяти ту книжку про квіти?

— Та ні. Це буде не читання, а мука.

— Є ще збірник фантастики.

— Твоя мама гадає, що на ніч таке не годиться.

— У неї вічно якісь безпричинні страхи.

— Знаєш, що? Давай я тобі казку розповім.

— А ви вмієте?

— Колись я щовечора розповідав. Але то були...— Я хотів сказати "мої діти",— ...маленькі діти, так що ти вибач,— може, за віком тобі не підійде.

— Нічого. Я люблю дитинні історії.

Цікаво, чи усвідомлював він, що слова його — відголосок Біблії? Мати його іноді вживала слово "знати" у застарілому, як мені видавалось, біблійному значенні. Я до дев'ятнадцяти років не знала мужчини. Для жінки, Джо, безперечно, краще, коли вона вже знає мужчину. їхня бездумна нере-лігійність інколи

гнітила мене, і я докоряв собі, що ніяк не зберуся навчити Річарда вечірньої молитви, як навчив був власних дітей. Я заплющив очі і відчув — як зоря відчуває зорю у сліпій порожнечі простору,— що він замружився теж.

— Одного разу,— почав я,— була собі жаба під дощем. Дощ барабанив... — я навпомацки перебирав відчуття у пошуках відповідного образу,— ... по її бородавчастій шкірі, як у покрівлю, і жабі було дуже приємно, що у неї така непромокальна шкіра.

— У всіх шкіра непромокальна.

Я розплющив очі і, добачивши в його широко відкритих зіницях вогник чи то погорди, чи то страху, що нагадав мені його батька, засумнівався, чи він взагалі їх заплющував.

— А для жаби її шкіра була особлива, не як у всіх, бо вона у ній почувалась такою маленькою-маленькою...

— Як це? Незрозуміло.

— Вона в своєму тілі була, мов манюсінький король у замку. Скомандує раз — і її довжелезні лапи переносять її з одного латаття на інше; скомандує вдруге — і язик, як стріла з арбалета, тільки що на прив'язі, злітає в повітря й наколює бідолашну мушку.— Скільки разів за останній час я чув цю фразу — "бідолашна Джоан"? — Жабі здавалось, що у неї не рот, а ціла тобі брама, а двоє очей на самім вершечку стримлять, як дозорні вежі, а ще вона чула, як хтось говорив, щох глибоко-глибоко, в підземеллі її пуза сховано якийсь дивовижний скарб,— а там вона ще ніколи не була.

— У пузі,— засміявся Річард.

Внизу Пеггі з матір'ю затіяли розмову. Про що саме — я дочути не міг. І заквапився, ведучи казку до кінця.

— Так-от,— сказав я.— Одного дня, коли дощ перестав і почався листопад, і все довкола стало жовкнути, жабі зробилося нудно, і вона вирішила піти пошукати отой дивовижний скарб, що про нього їй хтось, не знати хто, розповідав. Отож вона рушила вниз: спустилася крученими сходами, що вивели її з голови...

Річард знов засміявся; я подумав, чи не придалася б йому металічна пластинка — стягнути проріху між зубами, та вирішив, що, мабуть, Пеггі з дантистом уже обговорили це питання.

— ...у коридорище горла, потім злізла по кривій драбині ребер в похмуру кімнату зі склепіннями, де кожен її крок відбивався луною...

— Це як у доктора Зейса,— сказав Річард.

— Швидше, як у Данте,— сказав я.— Чув про Данте?

— Він француз?

— Майже. Отак вона спускалася щораз нижче і нижче, з кімнати в кімнату, одна від одної незвичайнішу, одна від одної темнішу, і що нижче спускалася, то меншою ставала, аж поки — якраз тоді, коли вже була певна, що дісталась нарешті підземелля зі скарбом — зникла зовсім!

Запала тиша. Очі в хлопця розширились настільки, що мені було видно у карих райдужках розмежовані світлом верстви зерняток, кружалець, тендітних, мов рваних, мазків. Жіночі

голоси під нами зносились дедалі гучніше; я марно дослухався в надії вловити хоч бризку сміху.

— Це вже кінець? — спитав Річард.— Вона померла?

— Хто сказав, що померла? Просто стала така маленька, що саму себе знайти не могла. Заснула на зиму.

— А-а! Он воно що. Ви ж сказали, що листя падало.

— Ти й справді гадаєш, що померти — це зникнути?

— Не знаю.

— От і добре. Я теж не знаю. Як би там не було, але за якийсь час, напровесні, жаба прокинулась, роззирнулася в

темряві, поскакала через усі ті кімнати назад, вибралася крученими сходами наверх, до очей, розчахнула повіки і визирнула надвір. А небо там — голубе. Казці кінець.

— "Розчахнула повіки" — це мені сподобалось.

— Спасибі. І за те, що слухав — теж.

— А ще таку розповісте?

— Навряд. Ти вже завеликий для казок.

— А скільки Чарлі років?

— Чарлі?

— Ну, справжньому вашому синові.

— Сім. У жовтні вісім буде.

— Не такий вже й малий. Я б ще міг з ним гратися.

— Думаєш? Що ж, влаштуємо це. Він скоро буде в Нью-Йорку.

— Знаю.

Пеггі сказала. Відчувалося, що за цією його ввічливою допитливістю стоїть Пеггі. Та, на відміну від неї, я ще не здатен був уявити собі таких ідилічних взаємин, коли б наші діти могли гратися разом, буцімто розвід батьків — це такий собі своєрідний звичай родичання дітей.

— Може, принести тобі книжку — сам тепер почитаєш? А яку — про квіти? Чи фантастику?

— Та ну його! Досить з мене. Полежу просто так, послухаю, як дощ падає. Вчора вночі сова пугукала, я чув.

— І я чув. Я вимкну лампу, лишу тобі світло у ванній.

— Не треба. Мені в темряві не страшно.

— Хай. А то ще прокинешся і будеш гадати, куди це ти потрапив.

Нахилившись і вимкнувши світло, я потягнувся, щоб його поцілувати. Звичаю такого у нас не було, але саме цього він сподівався, бо повернув до мене голову по-хлоп'ячому рвучко і

неоковирно; чи, може, навпаки, відвернув — у темряві не розбереш. Я трапив губами на складку в кутику його рота.

— Бувай, жабеня.

Простуючи униз, назустріч голосам, що наростали разом зі світлом, я відчув, як мене торкає, обсотує ледь чутний і дуже знайомий вологий запах — здалося, ще мить, і я впізнаю у ньому якийсь невідомий, рідний до болю скарб, надиханий цими кам'яними стінами, штукатуркою, деревом — самою історією цієї домівки. Та, як виявилось, то парував непросохлий рушник на перилах, розносячи у повітрі терпкий дух мокрого волосся Пеггі.

Моя мати й дружина розмовляли — розмовляли від пів на дев'яту до десятої години, і хоч розмова їхня, де шквал суперечки тут же стихав безпричинно, як тільки котрась із них виходила з кімнати і поверталась, несучи склянку вина, чи джину з тоніком, чи пригорщу солоних кренделиків; де задушливі тунелі нещирості обривалися раптом, виводячи в долину мало не ідилічних спогадів, що знов непомітно вужчала і вужчала,— хоч розмова ця у певному розумінні була апогеєм і мето'ю нашого сюди приїзду, я не дуже-то й прислухався до неї. Весь час, поки вони розмовляли — мати пів-лежачи на дивані, бруднім від собачої шерсті, Пеггі — вихиляючись з крісла, звідкіля свого часу глаголив мій дід,— я сидів поміж них на синім садовім стільці і читав свого Вудхауза. Вряди-годи до мене звертались — волали навіть:

— Що, по-твоєму, Джо, твого батька пошили в дурні? Звідки вона це взяла, як не від тебе?

— Але ж, Джо,— ти мені сам казав, що тебе до вісімнадцяти років не пускали на побачення!

— Джо, це правда, що Джоан тобі зраджувала, чи це, так би мовити, образне мислення?

— Джо, заступися за мене! Як ти зараз змовчиш — значить, ти мені брехав!

— Вона завжди така високомовна, Джо, чи це лиш моя особа її в істерику вганяє?

Ловлячись час від часу на ці відчайдушні гачки, що боляче впинались у мозок і витягували з мене кілька то миротворчих, то самооборонних, то роздратованих слів, я, разом із компанією несосвітенних диваків, що гарцювали по чомусь зеленому в мене на колінах, плив півсвідомо в безбережних каламутних водах, де борсались дві розпачливо безпорадні душі, розминаючись, шукали одна одну і знов розминались; все глибше і глибше поринали їхні голоси у потемки цих чужих одна одній душ, в погоні за тим, що, як мені уявлялось, було тільки тінню мого батька й мене самого. Пеггі вважала — і думка ця тепер, коли вже думки і слова не знали стриму, переросла з підозри у пряме звинувачення, у чітко сформульований вирок минулому, доступному їй лише з моїх рук,— що мати моя недооцінювала й занапастила свого чоловіка, не відповідала йому як "жінка", що нав'-язала йому свою ферму, котра, по суті, й була її єдиною любов'ю, і тим самим й у власному, рідному синові деформувала чуття його чоловічого "я". Ледь прислухаючись до її слів, я думав про батька з його упертим матеріалізмом, з його смішливою добротою — для нього самопожертва була тим, чим для інших чоловіків є сластолюбство,— і я мимоволі відмежовувався від її голосу, настільки різко дисгармонував він із невимовною простотою того, як усе було насправді. Мати, в свою чергу, вела наступ власною контрсистемою неймовірних тверджень, центром якої, був я — єдина її дитина, безвісний обранець долі, поет, що його обманом викрали в ідеально безкорисливої, безвольної дружини

і ввергли у непрощенний гріх перелюбства й у вічне прокляття за те, що лишив своїх дітей безбатченками. "Глянь йому в вічі!" — крикнула раптом мати, і я підвів обличчя, даючи змогу обом знайти у нім те, що кожній хотілося знайти.

Можливо, й праві були обидві. Будь-яке хибне уявлення — це вже якась сукупність даних, істинних хоча б тим, що вони існують принаймні в одній голові. Істина — як навчила мене моя робота — не є чимсь непорушним, гірською вершиною, що ближчає з кожним новим формулюванням, як, підйом за підйомом, штурмують гору задубілі від стужі альпіністи. Швидше можна сказати, що істина безперестанку формується із викристалізованих ілюзій. У Нью-Йорку я співпрацюю з людьми, чиї помилкові твердження за якийсь рік часу стають загальноприйнятими, як новий фасон взуття.

Я налякався і перестав слухати їх обох. У процесі отакого руйнівного вторгнення в минуле могло виявитись, що я ніколи не знав свого батька насправді і перебуваю в цілковитому невіданні щодо себе самого. Розмова їхня уявлялась мені як зіткнення двох сліпих сил, однак від материної незрячості віяло теплом, а Пеггі в своїй темноті була холодна, непроникна, якась металева. Звичайно, їй як дружині доведеться розділяти зі мною тягар опікунства над моєю матір'ю, пристосовуватись до рамок її норовливого характеру. І дим її сигарет висів у кімнаті, як виклик.

Щеня перебралося з дивана на постілку перед каміном, яка раніше лежала у ванній, а звідти, занепокоєне близькістю вогню, що потріскував біля самих вух, подибало до кухні, під стіл. Останні поліна вже догоряли. Я знову пішов у підвал, де все ще трудився в поті чола дух мого батька, і повернувся з повним оберемком дров. Вогонь знову воскрес, і я подумав, що, мабуть, його жагучим очам Пеггі, гордовито застигла в своєму

кріслі, бачиться, як незрушна у профілі дама на гральній карті. У тон муркотливому дощу за вікнами мати бубоніла:

— Джо мене добряче непокоїв. Отими своїми нападами жорстокості. Комах він не мучив, але любив над іграшками знущатися. Не раз ми чули, як він у себе в кімнаті говорить до них, допити влаштовує. Батько казав — це вплив воєнної пропаганди. Може, й так. Але я думала, це швидше від того, що він взагалі дуже вразливий, чутливий до болю, тому його й чужий біль притягував. Ми, як тільки перебрались на ферму, подарували йому цуценя, Мітці. Він так дрочив бідолашну Мітці, що та від нього у дренажну трубу ховалась, ген біля курника. Але Мітці росла й одного дня вже не змогла повернутись, щоб вилізти звідти. Джо примчав просто до мене, на ньому лиця не було — пам'ятаю, як ще собі подумала: "Не знати, що його чекає в житті, та гірше, як зараз, йому вже, певно, ніколи не буде". Він пробував був голими руками під ту трубу підкопуватись! Але вийшло так, що, поки ми добігли туди, Мітці сама догадалася, що їй треба задки вибиратися. Собаки, вони ж винятково тямущі створіння. Кінь до такого нізащо б не додумався. Були, я чула, випадки, коли коні живцем згоріли, стоячи задом до відкритих дверей. А якось, ще малою, я в Олтоні на базарі бачила, як кінь задушився на бігу, тягнучи бричку, що в неї дишель зламався. Хай там як, але в цілій тій історії з Мітці мені одне не подобалось — що Джо, хоч який був їй вдячний, що сама врятувалась, а все ж коли-не-коли опускався до того, що тягнув її туди, до тієї труби,і вдавав, ніби знов хоче в діру її пхнути. Як на мене, це було не по-людськи.

Для Пеггі материн голос зливався поволі з шумом дощу; у мить, як вони сумістились, Пеггі клюнула носом раз, вдруге і — заснула. Та за хвилину підвелась на рівні ноги, переповнена гідністю, і заявила:

— Прошу пробачення. Думаю, мені пора спати.

— Слушна думка, Пеггі,— сказала мати.— Дуже приємно було поговорити з тобою, хоч я не певна, чи мені вдалося пояснити усе до кінця.

— Це, по-моєму, нікому не вдається,— відказала Пеггі. Хвилина дрімоти лишила на її обличчі дивний відбиток, наче маску. Вона повернулась, обдарувала мене кривою посмішкою і вийшла, позбавивши мене будь-якої нагоди вийти з нею разом.

Коли кроки нагорі затихли у ванній кімнаті, мати сказала:

— Ти не вважаєш, що зробив помилку?

— Помилку? В чім?

— В тім, що розвівся з Джоан і одружився з Пеггі. Мені потепліло на серці: вона назвала мою дружину на

ім'я — так само просто і точнісінько тим самим тоном, яким вимовила "Джоан". Мовби йшлося про двох її дочок.

— Так, так і ще раз так.

— Що — "так"? — перепитала вона, винувато всміхаючись, що ми не можемо порозумітися відразу.

— Так, я дав маху.

Брови у неї знялися догори — можливо, тому, що я перефразував її питання. Слова її мов уривались з іншої нитки думок.

— Діти?

— Навіть без огляду на дітей. З Джоан я не був особливо щасливий, але при ній все йшло, як мало йти, просто і ясно. Цим розлученням я сам собі життя вивихнув.

— І не тільки собі.

— Годі прожити, не зачепивши чужих життів.

— Оце і я так собі сказала, коли ферму купила.

— Я знав, що роблю помилку — знав ще до того, як уже пізно було що-небудь міняти.— Голос у мене звучав якось надсадно і квапливо — наче й не мій зовсім, хоч і виходив з моїх уст.— Але все це зайшло так далеко, що я затявся — по-моєму, це батькова впертість: чорт мене бери, а назад не поверну.

— Радше батькова цікавість.

— Власне — кортіло побачити, як воно буде.

— Ну і як воно?

— Можна сказати, чудово. Хоч бувають хвилини, коли мені шкіра терпне. Вона часом жахливо тупа.

— Простакувата.

— Порівняно з нами — так.

— Порівняно з Джоан.

— І чим тобі Джоан була не до вподоби? Через тебе вона й мені врешті-решт перестала подобатись.

— Не вигадуй. Джоан мені подобалась. У неї був стиль. ЦІиковність, як колись говорили. Таке не часто трапляється. Вона нагадувала мені сестру твого тата, а при тій я завше почувала себе трохи незручно, ніби я погано помилася. Це ти її недолюблював.

— Точніше кажучи, недобачав.

— Отож. Певною мірою вона сама тримала тебе на відстані.

— Я її люблю. Аж дивно, як люблю її тепер, коли вона там, в Канаді.

— При Джоан ти все ще мав змогу відчути себе поетом. Ось кого ти любиш — поета, яким тобі вже не бути ніколи.

— Поетом. Це ти хотіла бути поетом.

_ Ні. Я хотіла бути фермером. А от мій батько, будучи

фермером, хотів бути оратором.

Я засміявся, радий, що їй, з її задишкою, ще й у такій незручній, напівлежачій позі, так легко даються всі ці словесні пікіровки.

— А он як вийшло,— сказав я.— Ти стала оратором, а я — фермером.

Вона перемінила позу, ойкнувши, мов з болю.

— І ти ще смієшся, Джо? Привів у дім мою смерть — і смієшся?

— Кого я привів?

— Оту. Вона лиха. Вона мене до року в могилу зведе.

— Думаєш?

— От побачиш. Я бачила, як це робиться. Моя мама бабусю Хофстеттер доконала, і пальцем не торкнувши. Вчора, як вона ото пурхнула так веселенько мені назустріч, я вже"^ знала, що цілуюся з власною смертю.

— Мамо, ти просто великий егоцентрик. Вона тебе не знає. їй байдуже — і до тебе, і до твоєї ферми.

— Дарма ти так думаєш. Вона з Небраски і знає толк в землі. їй хочеться грошей, що в цих акрах закопані. Бачив би ти, як вона розцвіла, коли ми вийшли на верхню дорогу, де розбудовувати починають.

Я розсміявся, уявивши собі цю картину: Пеггі й справді має таку пристрасть — прицінюватися до виставлених товарів.

Мати вела далі:

— Ти можеш заробити й більше, ніж твій батько, але на двох жінок тебе не стане. Не думай, що вона з Джоан буде собі мирно сьорбати з однієї миски. Це добро, Джо, тобі недешево обійдеться. Всі оті міні-бікіні, чи як вони називаються, штани від Лорда-Тейлора, нічні сорочки, що аж світяться — всього цього за "дякую" не купиш.

— Ніякі сорочки в неї не світяться.

Зате очі світяться, і що у них світить — то це згуба моєму синові.

Можливо, мені просто хотілося, відчуваючи материн страх перед смертю, протиставити йому якесь власне невідворотне горе — своєрідний відгук душі, резонанс, віддзеркалення; але тут я подумав, що слова її схожі на правду. Згуба. Навіть приємно було уявити себе загубленим, забутим, навік занапащеним страшною своєю помилкою, що її мати, немов закарбовуючи факт мого падіння на скрижалях власної міфології, окреслила чітко й виразно:

— Ти одружився з вульгарною жінкою. Це була правда.

Мати здвигнула плечима і сказала, звертаючись не стільки до мене, скільки до отієї правди, яку весь час треба було уточнювати:

— Що ж,— про це ще в Біблії говориться,— що ми марнотратим дідизну нашу. Цікаво, однак, чи після шести тисяч років лишилося що марнувати.

— Просто вона тупа.— Я завжди відстаю від матері, завжди наздоганяю її там, де її вже нема. Вона посміхнулась, бо я раптом випростався в кріслі, по-дитячому схвильований відкриттям очевидної істини.— Жахливо тупа.

— Можна подумати, ти цього не знав.

— Ні,— відповів я.— Я довірився їй повністю. Я думав — вона така, як я думав. Мені навіть до голови не приходило, що в такої краси може бути менше ума, як у мене. Видно, я думав, що вона сама себе сотворила.

— От бачиш — ти забув господа.

Коли мова заходить про господа, мамине витійство разить особливо: здається, її релігійність зовсім не зв'язана з вірою.

— Як сказати.— Я намагався обминути болюче місце, котрого вона торкнулась своїм звинуваченням.— Щодо цього, то я спокійний, як ніколи. І бачу в тім утіху, що приходить до нас в половині життя. Проблема просто перестає існувати.

Мабуть, я хотів усім цим сказати, що в бога я вірю. З якимсь дивним, царственим нетерпінням, що так само, як і голос, зривалося легко, мов жило на поверхні, переселившись туди з бездіяльних глибин її тіла й душі, мати одним помахом руки збула і Пеггі, і бога.

— А ферма?

— Що ферма? Ферма існує.

— І перестане існувати, коли я зникну?

Я підвівся, почуваючи щось, схоже на кривду; якщо ж це почуття належить до гріховних, то ім'я йому — ревнощі.

— По-моєму,— сказав я,— ти ще не збираєшся зникати. Мене розізлила та легкість, з якою вона сприйняла моє

зречення Пеггі, проковтнула цей факт преспокійно, немов паразит, навіть не ворухнувшись на своєму дивані, прикована думкою — серцем — не до мене, а до своєї ферми. Тому-то я так зневажливо висловився про її смерть.

— Я вже її чую, Джо!

Голос у неї змалів, спотворений і ґвалтовний, і по тому, як вона сиділа, здавалось, щось тисне на неї зверху, вивертає обличчя навзнак, оголюючи м'яку білу шию. Мені здушило горло, немов я сполохав власних батьків у мить любострастя. Хотілося втекти, проте якась нитка — ввічливість стороннього, дитяча звичка не йти нікуди без дозволу — тримала мене на прив'язі серед цих стін дощу й фотографій, між темною кухнею і вогнем, що поволі сходив на попіл.

Мати пильно глянула на мене. І, вдавшись до несподівано різкого відступу, якими вона завжди утримувала мене на належній для сина дистанції, випроставшись, сказала:

— Надіюсь, ти не дуже перевтомився за сьогодні.

— Трохи ніби затерп, але це навіть приємно.

— В тебе очі підпухли, як бувало, коли золотушник цвіте. Я думала, ти вже вилікувався, живучи над морем.

— Жаль, що так мало зробив. Якби ти дозволила, я завтра перед обідом міг би ще й мале поле скосити.

— А коли ви їдете?

— Десь о третій-четвертій, не пізніше. Понеділок — робочий день, і Річардові до школи.

Мати зітхнула:

— Якось воно буде. Ну, йди вже, Пеггі чекає.

— Може, тобі до ванної треба?

— Ні-ні, іди.

— Приємних снів.

— Приємних сні".

На сходах дощ звучав по-іншому, а на самім верху здавалось, що він зі своїм стукотінням піймався у пастку по цей бік вікна і нишпорить поміж сухих журналів на підвіконні, що лежали там купами, неторкані, відколи батько помер. Рівне Річардове дихання на мить перервалось; я постояв хвилину, пересвідчуючись, що він таки спить. І нерішуче переступив поріг нашої спальні. Темрява там, зусібіч оповита дощем, була непроникна, тільки в дзеркалі над комодом мерехтіла, загаявшись, овальна плямка світла. Я не став шукати піжаму, щоб не збудити Пеггі, і ліг у ліжко в самих штанцях. Враження було таке, ніби я сповзаю у велетенську яму. Одна нога, крадькома виписавши широку дугу, торкнулась німої шкіри Пеггі. Вона лежала горілиць. Вікно з мого боку було нещільно причинене, і призма повітря, видобуваючись зі шпарки, розносила рупором барабанний перестук дощу, розгортала його звуковою райдугою. Холодні бризки сідали мені на обличчя, на руку поряд з обличчям, на груди. Я чхнув. Увесь пилок, вся січка з цілоденної праці зібралась на переніссі. Я чхнув іще раз.

— О господи,— сказала Пеггі.

— Це протяг — апчхи! — ти ж вікно відчинила. Можна, я закрию?

— Ні.

— Гаразд. Вмирати так вмирати.

Тіло моє напружилось перед черговим "апчхи!", і, наче приборкуючи його, Пеггі тісно обвила мої груди рукою; це незначне втручання — обійми її руки — в алхімію моїх почуттів повернуло їм ясність, що було почала вже затьмарюватись.

— Який чутливий,— сухо мовила вона;— Тобі б і досі сидіти в материнському лоні.

— А чого ж — там так добре,— ствердив я.— Ідеальна температура.— І, по-своєму витлумачивши її мовчанку, спитав: — Ти чула нашу розмову?

— Звідси не чути. Розбирали мене по кісточках?

— Таке скажеш.

— Я бачила — ви обоє мене за дурну маєте. Але хай. Це вже мене не хвилює.

— От і добре. Тільки руки не приймай.

— В тебе ноги, як лід. Так про що ж ви говорили?

— Про ферму в основному. Про те, косити мені в неділю чи ні. Як ти себе почуваєш?

— Як ринва. На знак солідарності з дощем.

— Бідненька. Дитини тобі треба.

— У мене є. Двоє, враховуючи Річарда.

— Можна, я, з ласки твоєї, все-таки зачиню вікно? Мати он каже, я вже, вважай, застудився.

— Зачиняй. Хай я задихнусь.

Довелося вставати з ліжка. Глухий удар рами подіяв, як спуск курка: за горбом Шелкопфа спалахнула блискавка, почувся грім. Я знову ліг, обличчям до Пеггі. Тепло її тіла розігріло мою плоть. Я відчув на собі її овальну долоню.

— О господи,— ще раз сказала вона.

— Не звертай уваги. Природа дурна.

— Що ж робити?

— Нічого, люба. Ти надто старанна в ролі дружини. Не висилюйся. Будь сама собою.

Вона слухняно забрала руку. Внизу, десь обіч, загавкали собаки і хряснули двері у відповідь.

— Отак ти й для йєльця старалась,— мовив я.— Чорт мене бери.

Я боюся снів про моїх дітей. Спочатку, як я їх покинув, діти мені не снилися. Та й сну, як такого, я не знав: не засинав, а провалювався у небуття. Згодом, коли моє життя без Джоан почало укладатись по-новому, коли я вже призвичаївся був до нього, діти снились мені щоніч. Тільки-но заплющував очі, як з'являлися Енн або Марта з широкими блідими личками, і я розв'язував позаплутувані шнурки, лагодив поламані іграшки, пояснював малозрозумілі фрази, помагав розгадувати незбагненні головоломки. Після одруження з Пеггі сни ці

приходили дедалі рідше. Останній такий був із тиждень тому. А в цьому я косив. Трактор наїхав на щось, почувся приглушений хрускіт. Я загальмував і зіскочив на землю, боячись побачити розчавлені фазанячі яйця. Однак земля під ногами не була полем. Я пробирався через дивну місцину, схожу на пустир, тільки з купинням, мов на болоті, і повиту сморідним димом, як звалище сміття. На землі щось лежало, згорнувшись клубочком, вкрите запеченою кіркою бруду. В раптовому нападі тривоги, пойнятий жалістю, я підняв те щось і побачив — воно живе. Це був людський недоросток, горбатий ліліпутик, що ввібрав голову в груди, наче остерігався удару. Тонесенький голос сказав: "Це я". Личко під кіркою, геть поморщене, видалось мені знайомим. Хто ж це? "Ти не впізнаєш мене, тату? Це я — Чарлі". Я притис його до грудей і присягнув, що більше ніхто і ніщо нас не розлучить.

Почувся материн голос, що вимовляв моє ім'я. Слідом з'явилось і її обличчя — воно більшало й більшало, нахиляючись наді мною. Мати була в темно-зеленій сукні, з розпущеним волоссям.

— Ідеш до церкви? — спитав я.

— Бажано б,— сказала вона.— Я так спала погано.

Був ранок. Я чітко збагнув, що Чарлі не тут, у мене на руках, що Чарлі — живий і здоровий, тужавий тілом хлопчик — в Канаді. І ще я збагнув, що, бачачи мої голі плечі, які виставали з-під пледа, мати, певно, подумає, що ми з Пеггі кохалися та так і заснули голісінькі. Пеггі в ліжку не було.

— Собаки, я чув, гавкали,— згідливо підтакнув я, вірячи тому, чого не міг спростувати.

— Як забрали оборіг, у стайні такі двері поставили, що деренчать од вітру, і їх це дратує. Ти не поїдеш зі мною?

— До церкви?

— Батькові було б приємно.

— А що Пеггі з Річардом?

— Річард каже, у нього одяг невідповідний.

— Котра година?

— За чверть дев'ята. Цього місяця служба о пів на десяту починається.

Крім нашої, в парафії була ще одна церква; недільну службу священик відправляв двічі — о дев'ятій тридцять і об одинадцятій — в обох церквах,, між якими лежало кілька миль.

— Де Пеггі?

— Пішла кудись у своєму бікіні. Не бійся, я її не з'їла.

— А її ти запрошувала?

— Сказала, що поїде, якщо Річард надумає.

— Не хочеш їхати сама?

— Машиною — боюся. Та й тобі, мабуть, цікаво побачити, чи тебе ще туТ не забули.

— Ні.

— Чесно кажучи, я за все літо ні разу, по-моєму, там не була і чуюся винною.

— Що ж. Тільки як мені вдягнутися, коли ти тут стоїш.

— Ти волів би не їхати? Більше чогось такого я в тебе просити не буду.

І я зрозумів, що вона чекала відмови.

Насправді ж мені хотілося поїхати, побачити — просто побачити — людей, інших людей, не зв'язаних зі мною нічим, крім своєрідної данини шанобливості, яку ми сплачуємо всесвіту, сповідуючи християнську віру. Мабуть, я так само, як і батько-диякон, відчував потребу звірити реальність власного існування з реальністю їхніх облич, святкового одягу на смиренно похилених плечах, зібратися духом у вільну від праці годину.

Парафіян цього ранку було небагато. На передніх лавах, як звичайно, сиділи брати Генрі, всі троє — торговець кормами, агент по спродажу тракторів і шкільний вчитель,— разом зі своїми пухкими й пухкенькими дружинами, кількома Дітьми (Джессіка, найстарша дочка Тома Генрі, виїхала з чоловіком-льотчиком у Санта-Фе; Морріс, син Уїлліса Генрі,

одружившись із католичкою, змінив віру) і навіть кількома внучатами у свіжовипраних комбінезончиках та накрохмалених платтячках, що крутились на всі боки й світили очицями. Через два порожні ряди від них сиділа ясноволоса подружня пара з червоними шиями — вони недавно відкрили їдальню по дорозі до Галілеї, шепнула мені мати. Навпроти, через прохід, виднівся

віковічний чорний капелюшок старої місіс Рук, прикрашений металевими ягідками. На одній лаві з нею сиділа зграбна пуерторіканка, солом'яна вдова, що — шепнула мати — тулиться з дітьми в автопричепі на обійсті старого Гуглера,— сиділа рівно, як струна, ховаючи смаглявий профіль під сивою вуаллю, а діти вертілися біля неї, мов ті горошинки. Жодного з чоловіків, що збирали пожертви, я не знав; це були люди нового типу в нашій окрузі — ділки нижчого рангу в строгих однобортних літніх костюмах, інженери, зубні лікарі, доїжджаючі службовці. Я відітхнув, побачивши, що, крім сімейства Генрі й старезної Кейті Рук, немає нікого, хто б пам'ятав ті часи, коли я, похмурий скептик, приходив до церкви пліч-о-пліч з батьками. Тоді стіна над вівтарем була оздоблена розмитою фрескою — сценою Возне-сіння, що почорніла від диму похоронних свічок,— намалював її якийсь* зайшлий художник півстоліття тому. Ноги Христа, що визирали з-під шат, ледь розвіяних вітром у злеті, звисали цілком безвладні. Тепер стіну було задраповано червоно-гарячою завісою, і на ній вирізнявся модерністської форми бронзовий хрест — дарунок, шепнула мати, Рассела Генрі в пам'ять про його батьків. Служба правилась точнісінько так, як кілька років тому, коли я слухав її востаннє. Слова молитов самі по собі приходили иа язик. Священик — випещений і зовсім юний, років на десять молодший за мене — відбував церемонію педантично, гугнявим голосом і завченими рухами, а коли зійшов на кафедру, виявилось, що він коротун — досі це скрадала нечітка перспектива вівтаря.

Для своєї проповіді він вибрав вірш вісімнадцятий із другого розділу Книги буття і виголошував її піднесено, на мудровано-вчений манір; підсвічені лампою на аналої, лице його і руки здавалися блідими.

— / сказав Господь Бог: "Недобре* щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього". Прошу

звернути увагу: Адамові потрібна була "поміч, подібна до нього". По-давньоєврейському це слово звучить "азер" і означає воно, безвідносно до статі — "допомога", "поміч", яку, наприклад, підмайстер може надати майстрові, чи один робітник — іншому робітникові. Отже, нас із вами — і чоловіків, і жінок — пустили у світ не для того, як твердять деякі сентиментальні богословські вчення, щоб любити одне одного, а для того, щоб працювати разом. Праця аж ніяк не є наслідком гріхопадіння людського. Ще як створення світу тільки-но почалося і нічим не було осквернене, Господь послав Адама в Едемський сад, "щоб порав та доглядав його". Доглядав його. У наступному вірші читаємо: / вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину і все птаство небесне, і до Лдама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. Л все, як покличе ^дам до них, до живої душі — воно ймення йому. Дві речі видаються тут дивними. Перше: що Господь — здавалось би, по наївності — сотворив не Єву, а саме тварин як помічників, друзів Адамових у його самітництві. Друге: що найпершою працею Адама — взагалі найпершим актом праці, який доносить до нас Біблія — було дати ймення усім цим тваринам. Та чи ж такі вже й дивні ці факти? Хіба всі оті безсловесні істоти земні не є в дійсності нашими друзями? Хіба не проблиск Господнього призначення світиться нам ув очах собаки, в очах коня,— навіть телиці, коли її ведуть на бойню? Хіба Людина, творець цивілізації, бачить в тваринах лише худобу для поклажі й прокорму, хіба не шукає вона в них натхнення, не знаходить його в леті птиць, у могутності й величі левів? Хіба, по суті, не існує між нами одвічної, обопільно шанованої угоди? І чи так уже й дивно, що найпершим завданням Адама було дати ймення своїм безсловесним помічникам? Хіба наша мова — це не те ж іомлевпоряд-ництво, розмежування полів? Усі ми тут — сини і доньки фермерів і добре знаємо, як нікчемний хробак розпушує, напуває повітрям грунт. Так і мова наша розпушує безплідні товщі грубої матерії, напуває їх думкою, духом. Я шепнув матері:

— А от я — не фермерський син.

— Т-с-с. Ти ж і мій син також.

— / вчинив Господь Бог, що на Адама спав міцний сон,— і заснув він. І Він узяв одне із ребер його, і тілом закрив його місце. І перетворив Господь Бог те ребро, що взяв із Адама, на жінку, і привів Ті до Адама. Як декому з вас, безперечно, відомо, на цей вірш посилалися, вперше застосовуючи наркоз при операціях, коли виникли побоювання, чи сумісна анестезія з християнським ученням. Однак звернімо увагу на три інші обставини сотворіння Єви. Вона походить від Адама. її було створено після Адама. І створено її, коли Адам спав. Що ж говорять нам ці положення про сучасних чоловіків і жінок? Перше: чи ж не в тому суть жіночої проблеми, що Жінка походить від Чоловіка і є через те підвидом, не зовсім рівнею йому, частиною цілого? Адже й терміни "чоловік", "чоловіцтво", у значенні "людина", "людство" включають у себе і Жінку. Словник Вербстера дає наступне тлумачення слова "жінка": "доросла особа жіночого роду на відміну від чоловіка чи дитини". При такому тлумаченні мимоволі створюється враження, що жінка — це щось середнє між чоловіком і дитиною.

Брати Генрі переглянулись, і з передніх лав донісся ввічливий смішок. ,

— Друге: її було створено після Чоловіка. Уявімо собі Творця як ремісника, що поступово вдосконалюється у власному ремеслі. Чоловік — витвір руки менш майстерної, але більш претензійної; Жінка — майстерніший і практично доцільніший виріб. Зважте, що виліплено її невдовзі після того, як Господь сотворив "всю польову звірину і все птаство небесне", тож рука його, рухаючись і далі у тому ж самому ритмі, надала Жінці

довершеної пластики всіх земних істот. Ребро по формі своїй — заокруглене. Зі створенням Жінки

Чоловік розгубився, не знаючи, куди йому спрямувати себе. Однією половиною свого єства він тягнеться до неї, своєї частки, як до себе самого, до того внутрішнього, рідного тепла, в якому знаходить розрішення від всіх своїх сумнівів, а в роз-рішенні — вирішення їх. Друга ж його половина звернена назовні, до Бога, у безконечність. Бо прагне він вирішити незбагненне для нього питання, розгадати загадку власної смерті. Єва цього не прагне. У певному розумінні вона й не знає смерті. Саме її ім'я, Хава, означає "живуща". її материнство — ось конкретна відповідь на те, на що чоловіки шукають відповіді абстрактної. Однак, як нам, християнам, відомо, абстрактна відповідь тут неможлива,— взагалі неможлива будь-яка відповідь поза конкретною реальністю Христа.

Його загострене обличчя ще більше зблідло, схилившись до світла на аналої.

— І третє: Жінку було сотворено, коли Адам спав. Відтоді врода її в чоловічих очах має в собі щось від сновиддя. Кожного дня ми прокидаємось, як Адам, і з подивом бачимо біля себе свого двійника — ні, не двійника, бо ніжність і лагідна терпеливість жінки навіть якось суперечить нашій природі. Простягуючи їй руку, Адам сповнює акт віри. / промовив Адам: "Оце тепер вона — кість від костей моїх, і тіло від тіла мого. Вона чоловіковою буде зватися, бо взята вона з чоловіка". Мова, якою писана Книга буття, має граматичну категорію роду. Чоловік, "іш", називає Жінку "іша" — тобто визначає її як іновид себе самого. Необхідний іновид. Карл Барт, видатний богослов з когорти наших дружніх суперників, реформатської церкви, так говорить про Жінку: "Усе її існування — це заклик, хай не завжди почутий, до доброти Чоловіка". Заклик до доброти Чоловіка. "Бо доброта,— продовжує він,— споконвіку

становить частку особливого обов'язку, покладеного на нього як на Людину". "Споконвіку становить" — з самого початку, з тієї хвилини, як Господь у дихнув життя в бездушну глину, "і стала людина живою душею".

Отже, Жінку — якщо я не помиляюсь у тлумаченні цих текстів — було створено, щоб вона помагала Чоловікові в його праці, яка є працею божою. Вона і поступається Чоловікові, і вища від нього. Називаючи її іменем, похідним від власного, Адам здійснює акт віри: "Оце тепер вона — кість від костей моїх, і тіло від тіла мого". Цими словами він визнає за собою обов'язок бути добрим. Морально прив'язує себе до землі. Доброта відрізняється від праведності так само, як трави від зір. Хоча і одне, і друге — безмежні. Але праведність неможлива без свідомого визнання Бога. А доброта не потребує віри. Вона властива самій природі світотворення, вона —. у кожному повороті, в кожному злеті руки Творця. Помолімось йому.

На виході з церкви, тиснучи м'яку й прохолодну долоньку священика, я сказав, уникаючи погляду виклично-чорних очей, що проповідь була чудова.

Мати, що йшла слідом, мовила до нього тихим, рівним голосом, яким завжди висловлювала застереження:

— Так незвично було слухати молоду проповідь! В машині я запитав:

— Чому це вона молода?

— Чи я знаю,— відповіла мати.— Набридли ці чоловічі балачки про жінок. Мені вони нецікаві.

— А хлопець, по-моєму, здібний.

— О, кар'єру він зробить! У нас довго не засидиться. Років під сорок єпископом буде, як перестане очима стріляти.

Я засміявся.

— А що, стріляє?

— Та кажуть. У хорі тепер кілька гарненьких молодичок співає.

Проповідь, видно, не давала їй спокою, бо, помовчавши, мати сказала:

— Ні, Джо, мені здається, що коли чоловік починає отак говорити, він просто шукає собі виправдання за те, що скривдив якусь жінку.

Мене здивував її голос — чистий, виразно глибокий. Він підкреслював її егоцентричну незалежність від чоловіків, і мене це ображало. Я змінив тему.

— Генрі знають, що я розлучився?

Ми перемовилися з ними кількома словами, коли вийшли з церкви, стоячи просто під полудневим сонцем на червонястій, вперемішку із утрамбованим болотом, бруківці автомобільної стоянки. Генрі були зі мною сердечні і люб'язні, а я розпитував їх про Джессіку, чиї гарненькі ніжки й великі очі нароз-тіж колись приводили мене в такий захват, що ночами ліжко піді мною рипіло. Всі троє — Рассел, Уїлліс і Том — називали мою маму просто на ймення — Мері, і від того ми, вкупі зі старенькою церквою, з її брудним віялоподібним віконцем над вхідними дверима і каменем з датою закладки, перенеслись у ті

давні часи, коли мене ще не було на світі. Всі вони колись разом училися в школі. Я відчував, що маму втомила розмова.

— Ну, звичайно,— сказала вона.— Ця новина добряче нашуміла. Ми тут завжди тримаєм тебе на оці.

Голос у неї був здушений, наче вона не пускала його всередину.

— Вибач. І що, дуже дивувалися?

— Нас тепер не так легко здивувати. Он минулої зими олтонського мера засудили за те, що брав хабарі з притонів біля ярмаркової площі.

Я знов засміявся; ніхто ніколи не вмів мене так розсмішити, як рідна мама.

— І все ж таки мені не хотілося б бути притчею во язицех. Тобі ж тут життя жити.

— Ах, Джо! Ти, по-моєму, всіх нас за дурнів маєш. Всі ж бачили Джоан. І не могли не бачити, що вона тобі не підходить.

— Не підходить? — Я, здавалось, відірвався від керма; здавалось — щось ніби легенько-легенько, напомацки, починає світати в суцільних сірих сутінках.

Мати знетерпеливилась.

— Звичайно, ні. Ця більш у твоєму стилі. Хофстеттери завжди вибирали породистих жінок.

Це було сказано надто різко; надто вже легко відцуралась вона моєї першої — ніжної і серйозної, моєї мовчазно-замкнутої дружини. Джоан жила в мені, мов ілюзія, зректися якої, хоч її вже й розвінчано, було неймовірно боляче.

— Що ж,— мовив я.— Не будемо розчаровувати Хоф-стеттерів.

— Ти знаєш, про що я говорю. Кров повинна текти. У тобі є трохи від батька — схильність до послушенства. Ти вже був — ще до того, як я перетягнула всіх вас на ферму,— вже був зробився таким ручним, що далі нікуди. Через це я й притягла тебе сюди. І до цього ж ти повернувся, коли одружився з Джоан. Джоан — чистий тобі Оліндже р. Поважна. Ми-ила.

Мені стало кривдно від її глузливого тону.

— Ет, мамо,— говориш аби говорити. Он і задишка від того.

— Якби-то тільки задишка.

— А що ще?

Вона якось дивно замовкала після кожної репліки, наче збиралася з силами.

— Ти бери слідкуй за дорогою. От хоч би й робота твоя. Я ніяк не могла простити Джоан, що вона дозволяє тобі марнуватись на такій батрацькій роботі.

— Вона ніколи не намовляла мене до неї.

— Цього мало. її обов'язком було відмовити тебе від неї. Ті горді голубі очі, Джо, ні разу не глянули на тебе з душею.

— Неправда.— Але я чув, як забилося серце і як відлуння цієї битви наповнює мене егоїстичною радістю.

Мати зойкнула. Хоч це був не справжній зойк, а тягуче скімління, як у собаки, котрій прищемило передні лапи. Я саме звертав ліворуч, з'їжджаючи з шосе на наш путівець, тому лишень за якусь секунду-дві наважився повернути голову до неї. І не впізнав. Лице, особливо довкола очей, набрякло, начеб його щось розпирало зсередини; склавши повні руки на грудях, опустивши повіки, вона тамувала приступ. Риси обличчя втратили чіткість контуру, як обриси хмари; над бровами виступив піт.

— Що мені робити?

— їхати. Зі мною це не вперше.

— Ти так страшно крикнула.

Слова ці сягнули її слуху, здається, саме в ту мить, коли вона знов зібралась закричати, бо губи її затислись, обірвавши тонкий храпливий звук, і обличчя в мовчанці почало наливатись тією жаскою повнотою, що геть згладжувала зморшки.

— О боже мій — мамо!

Та хвиля відхлинула, бо вона, не розплющуючи очей, задихала часто й неглибоко, ледь розтуливши губи, як до поцілунку. Я зняв ногу з акселератора й натиснув на гальмо. Мати відкрила очі — безжальні, безвиразні.

— Не спиняй. Вези мене на мою землю.

— Що за дурниці! Тобі треба до лікаря. Вона легко всміхнулась.

— Всі мої ліки — там.— І хвилину немов прислухалась, немов прикидала, чи досить у неї часу для жартівливого пояснення: — Ці два дні занадто бурхливі. Я ж веду спокійне життя.

Я рушив з місця. Пропливло менше поле, досі заросле, і вигулькнуло те, котре я скосив. Біля груші вона скрикнула ще раз, голосніше, але не так пронизливо — не зойк, а майже стогін. Мені було приємно, що цього разу вона не стримувалась, як раніше, шануючи мій душевний спокій.

— Це що в тебе — серце?

— Більше плечі і груди,— сказала вона.— Коли дійде до серця, нікому буде розказувати.

Я перетнув подвір'я і спинився під ґанком. Ніде ні живої душі — тільки собаки гавкають; колонка й розчахнутий кущ вовчих ягід мов заціпеніли від страху при нашій появі, як два злодії, спіймані на гарячому.

— Зможеш іти?

— Напевно. Тільки от дверей не відкрию.

Я подумав, що мати не знає, як відчиняються дверцята "ситроена", але вона, очевидно, і не думала їх відчиняти — навіть рукою не ворухнула. Я обійшов машину й допоміг їй вийти,— вона дозволила взяти себе під лікоть. Ноги її начеб твердо стояли на землі, але плечі були згорблені, і, тримаючись

за машину, вона не відразу наважилась ступити перший крок, пуститися свого опертя.

— Треба вивести собак,— сказала вона.

А ті дзявкали несамовито; можливо, ми з матір'ю бачились їм, як одне незнайоме страховисько, що дивовижним чином єднало в собі рідні їм запахи і форми. Поки ми поволі обходили машину, щеня перекинуло миску для води, а один із дорослих псів, підстрибуючи раз по раз, гріб пазурами дротяну сітку.

В будинку нікого не було. Посуд, якого ми в поспіху не зібрали після сніданку, мок у сталевої барви воді, звідки вже вивітрились мильні бульбашки. Нечутний електричний годинник, лискучі мої дарунки з далеких міст, глибокодумні фотографії спокійно продовжували свою розмову, мовби нічого й не сталося. Для них ми були з'явиськами з чужого світу, який ніколи не стикався з їхнім.

— Пеггі! Пеггі! Річарде! Тихо. Мати сказала:

— Пусти, Джо. Піду нагору, приляжу. Дякую тобі, що до церкви відвіз.

— А ти дійдеш сама?

— Як упаду — почуєш.

На цьому — бо до цього спонукував нас старомодний етикет наших взаємин і страх торкнутись одне одного — й порішили. Мати рушила сходами нагору, сяк-так притримуючи рукою капелюшок, а я чекав унизу, наслухаючи човгання її кроків навскіс через кімнату.

— Ну, як? — крикнув я.

У відповідь долинуло щось наче: "Краще нікуди".

— Піду пошукаю Пеггі!

Щоб тільки вона не сприйняла це як втечу. Я ж бо думав про порятунок. А те, що самому мені її не врятувати, стало раптом ясно, як ніколи. Я біг через подвір'я, і мені зводило живіт од відчуття, знайомого ще з дитинства — відчуття власної нікчемності і вини, начебто світ — це яскравий святковий парад, на який я чомусь не попав: я чую невиразне його відлуння, біжачи крізь сутінь оліндженрських вуличок,— чую, а втрапити на нього не можу.

Я не знав, куди кинутись. Довкола стіною росли бур'яни; скрізь панувала зловісна бездіяльність недільного дня. Ферма уже не скидалась на райський куточок віддалік від шумних доріг — тепер це була пуща за дванадцять хвилин їзди від Олтона, ніким не стережене пустище, що принаджувало волоцюг, порожнеча, яка всмоктувала, стягувала до себе збоченців і ґвалтівників. І бачився мені мій син — бо саме так позначила Річарда скоропис на рука паніки — жалюгідний свідок гвалту, що дивиться на все це безпорадними, палаючими очима,— його я уявляв собі далеко краще і жалів далеко більше, ніж його матір, а мою дружину — справжню жертву, голу і знівечену. Я помчав до поштової скриньки, озирнув дорогу, що двома викрутами збігала на пагорб до скриньки Шелкопфа. Порожньо. Лише рожева курява — слід від машини. Я повернувся, готовий бігти в протилежному напрямку, до нашого великого поля, коли це чийсь голос гукнув мене:

— Джо!

З-за стайні вигулькнув Річард, схований досі крутим поворотом дороги. Він був у нових окулярах, і обличчя його — без очей, з дрібним саркастичним ротиком — здавалось блідим і неприкаяним, трохи ніби богемним. Він обернувся і крикнув просто в повітря:

— Це вони!

— Де мама?

— В ожині.

Поспішаючи разом зі мною до руїн тютюнової повітки, він сказав:

— їхала якась машина, повна людей, то ми з мамою в кущах присіли.

Спохмурніле небо де-не-де починало прояснюватись, і в нас під ногами заплигали куці безбарвні тіні.

Пеггі світила голими плечима, стоячи по пояс в ожині, і спокійнісінько рвала ягоди, вибираючи найбільші, найстиг-гліші біля самої стіни з подзьобаною сонцем штукатуркою. Зовсім як самочка, подумав я, моєї породи, що мирно пасеться собі в чагарнику. Образ коханого тіла в нещадних обіймах колючок аж ніяк не знітився від того, що, як виявилось, скупий ліфчик бікіні прикривав лише верхню його половину, а нижня була затягнена у димчасто-голубі штани; навпаки, у цьому костюмі жінки-кентавра вона — моя городяночка, моя любителька театральних фойє, ліфтів і ескалаторів — здавалася більш природною, справді готовою присвятити себе фермі.

— Я таку дурницю впорола,— сказала вона.— їхала машина з якимись підозрілими типами, то я раз — і в кущі, а це, здається, отой отруйний сумах.

— Листки такі блискучі, по троє в пучку? Вона приглянулась.

— О боже,— справді. Тепер мені всі груди обсипле.

— Помиєшся жовтим милом. Але й без того треба бігти додому. В матері, здається, приступ.

— Та ти що! Сильний?

— Важко сказати. Може, тобі буде видніше. Річард спитав:

— А ви не дзвонили в поліцію, щоб "швидка" приїхала?

— Якби я знав, куди дзвонити. Уявлення не маю, як тут "швидку" викликають.

— Не робіть паніки,— сказала Пеггі. Хоч лице її, здрібніле на тлі розпатланого волосся, виказувало страх, мало що менший від нашого. Вона обережно вибралась із заростей, високо тримаючи руку з друшляком, до половини повним ягід. Річард вихопився наперед і побіг; я знав, що він зараз відчуває. Десь там ішов святковий парад, на який він боявся не встигнути і так само боявся потрапити. Пеггі крокувала поруч зі мною і, не збавляючи ходи, дозволила себе попестити, коли, опинившись за стайнею, що ховала нас від зірких очей /ому, я торкнувся вологої шиї і провів пальцями по хребту до самого низу. Для мене ця довгаста жива лінія була обрисом печалі — як у тих новітніх полотнах, автори яких, вернувшись із царини абстракцій назад до природи, малюють небо неправдоподібно, по-земному червоним, та в наших очах це все-таки — небо.

Пеггі піднялася нагору, до матері, побула там трохи, а повернувшись, сказала, що та лежить в ліжку, підупала на силі, але настроєна дружелюбно. Прийняла свої таблетки та й лягла, напади задухи щораз слабші, зате біль з руки перекинувся на весь лівий бік. Вони з Пеггі вирішили, щоб я подзвонив до лікаря, хоч той, напевно, ще в церкві. Лікар був менонітом. Пеггі дала Річарду ожини й послала його нагору, а я взявся дзвонити — телефон стояв на лутці вікна, що виходило до стайні. Граафів у довіднику набралося на чверть сторінки, але лікарем був один. Номер його не відповідав. Прислухаючись до дзвінків у трубці, я обмацував очима стайню — вигляд її, без отого незграбного оборогу, чимось мене лякав, аж раптом сяйнула думка, що стайня з оборогом була уособленням моїх батьків, і от батька не стало. Крізь порожнечу прозирав клапоть луки і кущ сумаху, де кілька листків побуріли завчасу, мов самі собою затруєні, а відповіді все не було. Над головою почувся сміх Річарда і материн голос, що мелодійно ковзав по непевнім краю якоїсь кокетливої фрази. Пеггі відкинула волосся з лиця і взялась готувати обід. Надворі підгавкували собаки.

Я вийшов на ґанок, зняв зі стовпа собачі повідки, доточені білизняним шнурком — вони висіли на цвяшку поруч із ківшиком-міркою для води. Собаки, поки я чіпляв повідки до нашийників, скакали й звивалися у мене* під руками. Щеня ми виводили без прив'язі. А ті двоє, зіщуливши вуха, припадаючи носами до землі, потягли мене в сад. Від радості шерсть у них на загривках наїжилась, і, рвучи повідки, вони душилися в нашийниках, закашлювались. Моя рука, обмотана шнурком, аж горіла з напруги; під соняшниками вони зачули чийсь слід і припустили так, що мені довелос5убігти. На городі буйні зарості подорожника, лопухів та молочаю глушили приземкуваті темнолисті кущики полуниць. Спушена Пеггі земля посвітліла і знов затяглася кіркою. Собаки — суцільний згусток м'язів — тягли мене через дорогу на свіжоскошене поле, у знадливий новий свіч відкритих звіриних нір і слідів.

Полеглі ряди неживої трави підсихали, розмітивши схему моїх учорашніх баталій. Скошені місця були рясно в цятковані квітами, що уникли ножа або ж народилися тільки вчора; квіти-первістки — первовісники, подумав я,— чи не можна цю думку якось використати в моїй роботі? Малий коллі сполохав метелика, точніше, двох — метелика й метеликову тінь.

Наші тіні були зовсім короткі — полудневі тіні. Поволі тануючи, згоряючи на сонці, невеселі хмарки уперто висіли в повітрі, мов щем — картина стратегічного краху, розгубленого, згасаючого життя. Я вже хотів повертати назад — боявся, що собаки потягнуть мене ген на край ферми. Та відразу за перевалом горба, звідки зимою видно сріблястий вершок олтонського суду, вони слухняно завернули на мій покрик і, наче тримаючи слід щоденних своїх прогулянок з матір'ю на зворотній дорозі додому, потягли мене вздовж насаджень сумаху з айлантом, по нижній межі великого поля до руїн тютюнової повітки, а звідти, перетнувши путівець — просто на подвір'я. Весело борюкаючись, мовби нехотя, дали відвести себе до загороди. До шерстяних спідничок на задніх лапах собак попричіплялися реп'яхи і якесь зеленкаве насіння, схоже формою на заокруглені наконечники стріл. Мене теж, я побачив, природа використала для власних потреб: і мої манжети штанів переносили їй насіння.

Удома Річард сидів за книжкою, а Пеггі, наготувавши бутербродів з ковбасою, розігрівала грибний суп. Стіл був накритий на трьох.

— Як вона там? Річард відповів:

— Сказала — ожина дуже смачна, а обідати не хоче. Він читав мого Вудхауза.

— Може б, ти ще раз до лікаря подзвонив, поки їсти сядем? — сказала Пеггі.

— Думаєш, їй треба лікаря?

— Чому ж не треба! Вона сама просила.

— Щось на неї не схоже.

Пегті перестала наливати молоко й підвела на мене очі, що раптом стемніли: чомусь пригадалась несподівана материна фраза про чоловіків, які шукають виправдання заподіяної жінці кривди.

— Піди і сам спитай,— сказала вона. Підіймаючись сходами, я відчув, як щось мені муляє в

кишені піджака, і вийняв звідти складену церковну програмку. Це в батька була така звичка — згорнути програмку і замість викинути — вкласти її до кишені. Він взагалі не любив нічого викидати — зайва, нікому не потрібна сентиментальність, яка свого часу вганяла мене у розпач. Я кинув зужиту програмку на купу журналів, що й досі чекали розправи на вікні біля сходів.

— Мамо?

Вона спала — лежала високо на двох подушках, виклавши голу руку на ковдру. Зверху здавалось, що голова в неї геть сива, а долоня поруч із друшляком ягід — Пеггі зібрала чимало ще зовсім зелених — зібгалась у нетвердий пухкий кулачок, як у дитини. Дві складки, що бігли від носа до кутиків вуст, уві сні поглибшали, а на щоках, донедавна гладеньких, вирисувались, паралельно до складок, дрібні поздовжні зморшки. Я вперше

добачив у ній стару жінку. Досі вона бачилась мені як дещо обважнілий двійник отої прудкої юної матері, що обганяла батька по дорозі від стайні до хати. Я завжди мав відчуття, що ця юнка живе у ній і що вона вмисне, мовби за кару, ховає її від мене. Вві сні вона стала невпізнанною, недосяжною для будь-яких звинувачень, втекла від мене, сама того не відаючи, у далекий холодний край, арктику старості. Напрочуд гладенька шкіра на внутрішньому згині її руки срібно вилискувала на світлі, що лилося з вікна і цідилося золотом крізь прив'яле на краях листя герані в горщиках. Я подумав, що ніхто ж інший, тільки моя мати поливає і порає — "доглядає" ці квіти тут, у кімнаті, де, за її словами, вона й не ночує ніколи, і що скрізь, доокола, на цілому обширі ферми живуть тисячі отаких дрібних свідчень її дбайливого догляду, котрим суджено канути в землю разом із нею. І смерть у цю мить здалася мені якоюсь незначною деталлю, дефектом, що його вона не помітила, купуючи цю ферму, мізерним ґанджем, що виріс до велетенських розмірів. Мати схрапнула; рука її заворушилась, і я забрав друшляк, щоб не розсипались решткі ягід. Нахилившись, я вдивлявся в обриси її тіла, як колись, на пляжі, вивчав свій власний контур, що його мої діти, поки я лежав, накреслили довкола мене на піску — відбиток якийсь іграшковий, без жоднісіньких ознак життя.

Я пішов до нашої спальні і перевдягнувся. Внизу Пеггі, побачивши мене знов у батькових робочих штанах, запитала:

— Косити йдеш?

— Не можна — неділя.

— То ми їдемо сьогодні, чи як?

— Не знаю, буде видно.

— Прошу тебе — подзвони до лікаря.

— Боюся.

— Не будь дитиною.

Цього разу хтось підняв трубку — дружина доктора Граафа. По тону можна було здогадатися, що її відірвали від недільного обіду. Все почуте від мене вона голосно перепові-ла — мабуть, у сусідню кімнату, і переказала мені, що відповів лікар. Він приїде о другій тридцять. А поки нехай мати спить.

Ми теж сіли обідати. Річард спитав, коли ми поїдемо додому.

— Хочеш додому? А я думав, тобі подобається на фермі.

— Тут нема чим зайнятися.

— Якби мама чула, їй було б дуже прикро.

— А вона чула. Я їй так само сказав, і вона погодилась. їй, вона каже, тому й так добре тут, що вона ніколи нічим не займалася.

— Не можна їхати, поки не дізнаємось, наскільки це з нею серйозно. Може, доведеться тебе з мамою самих додому відправити.

Серце моє вже повнилось передчуттям, розросталось до самих країв — найдальших куточків і межових каменів — нашої ферми; скоро почнеться осінь, листопад, дерева, просвічені

наскрізь, небо чисте-чисте, тіснява зір уночі, розсипи айстр, перші приморозки...

Пеггі сказала:

— Я гадаю, їй треба мати коло себе досвідчену медсестру.

— Може б, Джоан згодилась на цю роль. Щоб підробити. Тоді б я платив їй замість аліментів.

— Це, по-твоєму, дотепно?

— А ти уявляєш, скільки коштує досвідчена медсестра?

— Багато менше, ніж я — ти це хочеш сказати?

— Багато-пребагато менше. І все одно чимало. Річард запропонував:

— Ми б могли їй дзвонити щовечора, в один і той самий час — довідуватись, як у неї справи.

— Або взагалі встановити приватний телезв'язок: повернув ручку — і видно, >як вона тут.

— Я десь читав, таке вже практикується в родильних палатах.

— Прошу пробачення. Знову відстав від життя.

— Чого ти до Річарда чіпляєшся? — озвалася Пеггі.— Свої настрої можеш зганяти на мені, а на ньому нічого.

— Он як? А я думав — ми всі одне законне ціле. Ти, я, Річард, Маккейб і ще з чотири десятки інших добродіїв без особливих прикмет.

Вона потяглася через стіл, щоб дати мені ляпаса; я піймав її руку на півдорозі й викрутив так, що їй знов довелося сісти. Однак вся ця сцена, що розігралась перед широко відкритими очима Річарда, вийшла на користь не мені, а їй. Лиш на мить зумівши відірватися від неї, вирватися на поверхню, я знову відчув, як мене підмиває, затягує, затоплює її владна, сліпа і сліпуча порожнеча.

Вклавши зболену руку в ліву долоню, вона проказала, карбуючи кожне слово:

— Я хочу, Джо, щоб ти собі добре затямив одне. Не смій мені більше колоти очі своєю Джоан. Ти вибрав сам. Я тебе не силувала, я старалась вести гру чесно, а вибрав ти сам. Маєш мені щось по суті сказати — кажи, але не смій дрочити мене, як отого цуцика. Нічого мене носом в діру тицяти. Треба буде мені поступитися чимсь, щоб за твоєю мамою був належний нагляд — я, звичайно, поступлюся, але я — не Джоан, і всім це було ясно з самого початку, і каятися з цього приводу я не збираюся.

Я хотів вибачитись, бо зрозумів, що вона цілком випадково вторглася в моє короткочасне видіння, стала між мною і фермою — вже моєю фермою, якою вона буде восени, з теплом її листу, розлогістю полів і безмежністю доброти у кожній галузочці. І сказав:

— Не говори дурниць. Ти молодчина.

Однак у тому, що сама вона не вписалась у це видіння, була, я відчував, і її вина, якась черства неподатливість, що щеміла в мені образою, аж поки, по годині мертвої мовчанки, рівно о другій тридцять, не прийшов лікар, розносячи запах антисептичного мила і квашеної капусти.

Коли він пішов, ми піднялися нагору. Пеггі з Річардом спинилися віддалік, а я рушив прямо до ліжка. Минула третя, і я уявляв собі, як на автостраді густішає недільний потік машин. Мати напівлежала, сиве її волосся темніло на тлі білої подушки. Вона ще більше схудла; шкіра на обличчі здавалась паперовою, як буває зі сну, а на ледь викривлених губах малювалося щось, схоже на вдоволення.

— Що він вам сказав?

— Що тобі, мабуть, варто лягти в лікарню.

— Надовго?

— Поки не зменшиться імовірність повторення таких приступів.

— А для чого її зменшувати? Чого він не дає мені померти тут, на моїй батьківщині? Тут померли мої батьки, мій чоловік, і я теж хочу померти тут. Це все, чого я прошу в них, у тих лікарів-стерв'ятників. Нікуди я звідси не піду.

— Йдеться не про смерть твою, мамо. Йдеться про твою вигоду і здоров'я.

— Ти добре знаєш, про що йдеться.— Вона подивилась мені просто в вічі; погляд був чистий і ясний. І не прохав нічого, крім одного-єдиного — правди. Та я відчував, що в свої тридцять

п'ять ще не доріс до цієї стихії. І, чи то зглянувшись наді мною, а чи впадаючи в стару свою звичку, вона почала блазнювати, витійствуючи: — Душа в мені на волю проситься. Аж чути, як смикає.

Я підхопив їй у тон.

— Бач,— сказав я,— ти тільки про себе думаєш. А ти подумай про мене — що про мене люди скажуть. Судячи з того, як доктор потис мені руку, він, здається, не надто високої думки про мене, як про сина.

— Ну,— відповіла вона,— про Хофстеттерів тут ніколи не були високої думки, то що ж тепер на сусідів оглядатися? Диваки і недолюдки — ось за кого нас мали. Батька твого тут любили, бо він нетутешній, перед таким і погонорувати можна, але ми з тобою — нам уже ніщо не поможе, Джо.

— Якщо тобі йде про гроші, то хай це для тебе ролі не грає.

З моїх слів вона могла зрозуміти, що все буде так, як вона захоче, і я навіть вдячний їй за те, що вона сама наполягає на тому, чого я запропонувати не зважуся.

Вона нетерпляче ворухнула рукою.

— Коли таке було, щоб гроші ролі не грали? Завжди грали і грають. Правда, Пеггі?

Пеггі підступила на крок.

— Може, ви хочете, щоб ми залишились?

— Ні, Пеггі, дякую. Я хочу, щоб ви поїхали. Хочу, щоб усі ви вернулися в Нью-Йорк, на свою батьківщину. Ви зробили все, що вам належало зробити — всі троє,— справили старій велику радість, і не ваша вина, що серцю її не під силу вмістити стільки радості.

— Але ж не кидати вас тут саму, безпомічну, в ліжку.

— Хто сказав, що я безпомічна? Треба буде — встану. Шелкопфи весь час позирають, чи в мене з комина дим іде, а не буде диму — навідаються. Та й собаки гавкатимуть. Кажуть же люди: "Як собі постелив, так і виспишся".— Вона поплескала рукою по ковдрі.— Не знаю, як хто, але я собі стелила сама.— В її коротенькому смішку забриніло марнославство — властиве їй, певно, ще замолоду, коли я її не знав, і вигартуване роками у гординю.

Мати глянула на Річарда.

— Приїдеш іще, Річарде?

Той, не всміхаючись, кивнув — тільки карі очі блищали, зачаровано-розгублені.

— Наступного разу,— пообіцяла вона,— я не пхатимусь у ваші з мамою справи. Старій бабі такі капості не до лиця.

— Ми побудемо до смерку,— вихопився я раптом, мало не крикнув, чуючи, як напнулися нерви і тягнуть, тягнуть мене геть звідси, до міста, геть від цієї хвороби, від цієї засмоктуючої, як вир, покірності.

Материна рука, вугласта, короткопала і спрацьована — чоловіча рука,— відмахнулась від моїх слів безапеляційним жестом.

— Дай собі спокій з тим косінням, Джо,— сказала мати.— Семмі на днях докінчить. Ти й так чимало зробив.— Вона повернула голову до Пеггі: — Добрий він хлопець, того й мене завше спокуса брала йому роботу накинути.

— Добрий він хлопець,— повторила Пеггі, радісно посміхнувшись до мене — як тоді, у сні, чи як тоді, коли ми вперше побачились,— на тій вечірці в чужій квартирі, де величезні абстракціоністські полотна на стінах були наче вікна, за якими в огні гине світ. Я почував себе там, як приблуда — неприкаяний і безпорадний; здавалось, ціле моє життя заблукало кудись не туди. Пеггі стояла, розмовляючи з Джоан; коли я підійшов, обидві жінки — Джоан в голубому, Пеггі в пшенично-жовтому — повернулись до мене, і коли Джоан сказала: Це мій чоловік, вона не по-жіночому різко простягла мені руку і сяйнула на диво широкою посмішкою, наче б не вірячи.-

— Оце посмішка,— сказала мати.— Пеггі, наступного разу, коли ти приїдеш — якщо, звісно, тебе на це стане, а я ще не вмру,— я б хотіла, щоб ти сфотографувалась для мене.

Нью-Йорк — сам по собі місто-фотографія, жива пам'ять моєї дитячої мрії про свободу — кликав мене, поривав до машини, в дорогу — путівцем, по шосе, автострадою. Мати ще раз повернулась до мене; очі її відмолоділи від сліз, що проблискували благанням.

— Джо,— сказала вона,— як будеш продавати мою ферму — не продай дешево. Візьми пристойну ціну.

Це — укладення угоди; треба бути обачним. І відповідь дати звичною нашою мовою — бо іншої в нас і не було,— мовою натяків і піддражнювань, що по-змовницькому дипломатично уникала будь-яких відвертих заяв і, озираючись в минуле, лишала його неторканим.

— Твою ферму? — сказав я.— А мені завжди здавалось, що вона — наша.